

MUNDARIJA

KIRISH.....

I BOB. “Tushda kechgan umrlar” romanida ijtimoiy voqelikning badiiy talqini.....

II BOB. Romanda davr kishilari ruhiyati tasviri.....

III BOB. “Tushda kechgan umrlar” romanining syujet, obraz, uslub xususiyatlari.....

Xulosa.....

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....

KIRISH

Tadqiqotning dolzarbligi. Inson ma'naviy olamini kashf etuvchi qudratli vositalardan biri bu – soʻz san'ati, badiiy adabiyotdir. Bugun milliy adabiyotimiz mavzular koʻlami jihatidan ham, janrlar nuqtai nazaridan ham rang-baranglashib bormoqda. Ijtimoiy tafakkur eskicha qarash va yondashuvlardan xalos boʻlib borayotgan bir davrda ilm-fanning barcha sohalari qatori adabiyotshunoslikning ham muhim nazariy masalalarini har tomonlama teran tadqiq yetish borasida keng imkoniyatlar ochilmoqda. Adabiyotshunoslik va uning tadrijida ijodkor badiiy mahorati masalasi bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki busiz milliy badiiy-estetik tafakkurni boyitib, yangilab, rivojlantirib boʻlmaydi. Bunda, ayniqsa, hayotni badiiy yorqin tasvirlash, betakror obrazlar yaratish, milliy adabiyotimiz xazinasini yangi poetik kashfiyotlar bilan boyitishga muvaffaq boʻlgan yozuvchilar ijodini tadqiq etish beqiyos oʻrin tutadi. Shu ma'noda XX asr oʻzbek nasrining koʻzga koʻringan ijodkorlaridan boʻlgan Oʻtkir Hoshimov asarlarini oʻrganish, yozuvchining oʻziga xos uslubi va badiiy mahoratini tadqiq etish muhimdir. Zero, Oʻtkir Hoshimov soʻzni sanʼat darajasiga olib chiqqan, uning har bir qaʼtidan yangilik, badiiy yuksaklik axtargan va ana shu yuksaklikni ijod oʻzagi deb bilgan yozuvchidir. Asar qahramonlari hayotning murakkabliklariga sabr bilan turib bergan, turli-tuman, fojialarga ega boʻlgan insonlardir. Biz ushbu tadqiqotimizda Oʻtkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanini badiiyatini kengroq batafsilroq yoritib bermoqchimiz.

Tadqiqotning oʻrganilish darajasi. Adabiyotshunoslik ilmida doimo muhim sanalgan badiiy mahorat, syujet, uslub masalalari borasida koʻplab tadqiqot ishlari amalga oshirilgani maʼlum. Bitiruv-malakaviy ishimizning oʻrganish obʼekti boʻlgan Oʻtkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romaniga koʻplab adabiyotshunos olimlar ham nazariy fikrlar bildirishgan. Adabiyotshunoslik tarixida Oʻtkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romani davr ilmiy aspekti kesimida munaqqidlar U.Normatov, D.Quronov, A.Samad, M.Sharofiddinova, Sh.Ismatova, S.Ahmad, M.Imomqulova, D.Toʻrayev, Q.Norqobilov, nazariy qarashlarida muayyan darajada umumlashtirilgan.. Bundan tashqari O. Duysenbaevning “Oʻtkir Xoshimov ijodida ona obrazi” nomli

nomzodlik dissertatsiyasi, G.Imomkarimovning “O‘tkir Hoshimov asarlarida milliy qadriyatlar talqini” mavzusida nomzodlik dissertatsiyalari yoqlangan.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. O‘tkir Hoshimov ijodining ko‘p qirralari tadqiq etilgan bo‘lsa-da, yozuvchining badiiy mahorati, zamonaviy o‘zbek nasri taraqqiyotida tutgan o‘rni, badiiy jihatdan o‘ziga xosligi “Tushda kechgan umrlar” romani misolida alohida o‘rganilmoqda. Yozuvchining badiiy mahoratini baholash asnosida romandagi ijtimoiy hayotni badiiy aksi, qahramonlar ruhiyati, romandagi syujet, obraz va uslub xususiyatlari kabi jihatlarni tadqiq etish ishning yangiligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Bitiruv malakaviy ishining bosh maqsadidan kelib chiqib, yozuvchining ijtimoiy voqelikni aks ettirishdagi badiiy mahorati, qahramonlar shaxsiyatini ochishdagi o‘ziga xos uslubi, badiiy haqiqatni hayot haqiqatiga mos tarzda ifodalanishini aniqlashda quyidagi vazifalar belgilab olindi:

- romanda tasvirlangan davr ijtimoiy muhitini o‘rganish;
- romanning badiiy xususiyatlarini tekshirish;
- roman qahramonlari ruhiyatini aniqlash va ulardagi o‘ziga xosliklarni aniqlash;
- romanning syujet, obraz va uslub xususiyatlarini o‘rganish;
- adibning obraz yaratish mahoratini ko‘rsatish;
- adib ijodiy uslubning o‘ziga xosligini aniqlash;

Tadqiqotning metodologik asosi. Ushbu bitiruv malakaviy ishida adabiyotshunos olimlarning badiiy mahorat, syujet, uslub mavzusiga bag‘ishlangan asarlaridan, ilmiy-nazariy tadqiqotlaridan metodologik asos sifatida foydalanildi. Xususan, I.Sulton, O.Sharafiddinov, M.Qo‘shjonov, N.Karimov, B.Nazarov, P.Qodirov, U.Normatov, I.G‘afurov, A.Rasulov, B.Akramov, B.Sarimsoqov, I.Haqqul, N.Rahimjonov, Suvon Meli, A.Ulug‘ov, U.Hamdammov, U.Jo‘raqulov kabi o‘zbek olimlarining badiiy adabiyot poetik mohiyati, badiiy so‘z estetikasi masalalariga bag‘ishlangan asarlaridagi mushohadalar ilmiy-metodologik asos vazifasini o‘tadi.

Tadqiqotning ob‘ekti. Bitiruv malakaviy ishimizga O‘tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romani asosiy ob‘ekt qilib belgilandi. Yozuvchi badiiy mahoratini yoritishda obraz va timsollar, psixologizm, badiiy nutq unsurlariga tayanildi.

Ishning nazariy va amaliy ahamiyati. Ushbu bitiruv malakaviy ishidan kelgusida muallif asarlarining yangi o'rganilmagan tomonlarini tadqiq etishda, BMI va referatlar, maruza mantlari tayyorlashda, foydalanish mumkin.

Tadqiqotning tuzilishi. Bitiruv malakaviy ishining tarkibi quyidagicha shakllantirildi: Kirish, uch asosiy bob, umumiy xulosalar va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan tashkil topgan.

I BOB. “Tushda kechgan umrlar” romanida ijtimoiy voqelikning badiiy talqini.

O‘tkir Hoshimov o‘zbek xalqining eng mashhur va eng sevimli yozuvchilaridan biri. Adibning “Bahor qaytmaydi”, “Qalbingga quloq sol”, “Nur borki soya bor”, “Dunyoning ishlari”, “Ikki eshik orasi”, “Tushda kechgan umrlar”, “Ikki karra ikki - besh” kabi asarlari xalqimiz ko‘ngil mulkidan joy olgan. Sanab o‘tilgan asarlar orasida Istiqlolga erishganimizdan so‘ng yozilgan “Tushda kechgan umrlar” romani alohida o‘rin tutadi. 80-yillarning o‘rtalarida O‘zbekistonda markaz tomonidan «paxta ishi», “o‘zbek ishi” nomlari bilan markaz tomonidan poraxo‘rlikka qarshi kurashish, unga barham berish niqobi ostida, aslida esa, “siyosiy tozalash” ishlari olib borildi Sho‘rolar davrida har o‘n yilda mana shunday “tozalash ishlari” olib borilgan. 80- yillar o‘rtalarida Moskvadan kelgan X. Gdlyan, I. Ivanov boshchiligida olib borilgan “O‘zbeklar ishi”da minglab o‘zbeklar qamoqqa olindi. O‘zbekistonga markazdan minglab mutaxassislar ko‘chirib kelindi. Xalqni qullik asoratida saqlab turish uchun bor imkoniyatlar ishga solindi. Shuni ta’kidlash lozimki, sobiq ittifoq boshidanoq soxta edi. Unga Respublikalar majburan birlashgan edilar. Sho‘rolar tuzumining qariyb yetmish yillik hukmronligi davrida to‘planib qolgan muammolar saksoninchi- yillarga kelib yuzaga chiqa boshladi. Endi ittifoqni kuch bilan boshqarish mumkin bo‘lmay qoldi. Mihayl Gorbochev hukumat tepasiga kelgach to‘planib qolgan muammolarni hal qilish uchun “Qayta qurish” siyosatini o‘tkaza boshladi. Stalin davridagi qatag‘onlar butun ittifoqni qamrab olgan bo‘lsa, qayta qurish davrida qatag‘on buluti faqat birgina millatni badnom etdi . “Paxta ishi” , “O‘zbeklar ishi” degan soxta uydirmalar o‘ylab chiqarildi. Maqsad ittifoqda avj olib ketgan boshboshdoqlik, qo‘shib yozish, korrupsiya kabi muammolarni O‘zbekiston misolida bartaraf etishga kirishildi. Kommunistik partiya rahbarlari O‘zbekistonni badnom qilish barobarida, boshqa respublikalarni ham qo‘rqitib qo‘yishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ydilar. 1985 - yil kommunistik partiyaning navbatdagi plenumi mamlakatda vujudga kelgan vaziyatni tahlil qilib, sho‘ro jamiyatini yangilash zarurligi borasida ko‘rsatmalar berdi.

Natijada O‘zbekistonga “Kadrlar desanti” yuborildi. SSSR prokraturasi hodimlari, Gdlyan va Ivanov boshchiligida tergovchilar guruhi yeng shimarib ishga kirishdilar .

Tergovchilar o‘zbek xalqini ko‘zbo‘yamachilikda, poraxo‘rlikda, qo‘shib yozishda, boqimandachilikda va hokazolarda ayblab, firqa va davlat rahbarlaridan tortib oddiy dehqonlargacha ta‘qib ostiga oldilar.

“Paxta ishi” natijasida yigirma besh mingga yaqin respublikamiz fuqarolari qiynoqlarga solindi, sudsiz tergovsiz qamaldi. Yillar davomida muttassil o‘tkazilib turgan qatag‘onlar, sobiq ittifoq va respublikamizda yuzaga kelgan tang vaziyat, milliy urf-odat va an‘analarning toptalishi, hattoki yaqin qarindoshi vafot etganda uni so‘ngi manzilga kuzatishga borolmaslik va boshqa holatlar kishilarning ko‘zini ocha boshladi. Xalq orasida norozilik kayfiyati paydo bo‘la boshladi.

Bu voqealarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rib, ta‘sirlangan O‘tkir Hoshimov bu voqealarni badiiy asarga aylantirdi.

Roman kuchli dard bilan yozilgan bo‘lib, unda biz tafakkuri teranlashgan, ijtimoiy dard-alamlari pishib yetilgan ijodkorni ko‘ramiz. Jamiyat hayotiga chuqur kirib borish, kishilar ruhiyatini nozik tasvirlash adibning boshqa romanlariga nisbatan, “Tushda kechgan umrlar”da yaqqol ko‘rinadi. Munaqqid A. Rasulov asar ruhi, mundarijasida mustaqillik samarasi sezilganligini quydagicha izohlaydi: “Tushda kechgan umrlar”da O‘.Hoshimov insonlar xarakterini yoritishda o‘zini zinhor cheklamadi. Sho‘ro davridagiday, buni aks ettirish mumkin emas, insonni asosan, ijtimoiy mohiyatini yoritish kerak degan yozilmagan qonunlar tazyiqi endi yo‘q”.¹Bu asar Sho‘ro davrida yozilgan bo‘lganida zinhor chop etilmagan bo‘lard. Chunki butun umrini Sho‘rolar davlatiga xizmat qilishga bag‘ishlagan, millatimiz farzandlarini o‘z qo‘li bilan «yot unsur»ga aylantirgan Soat G‘aniyevichdek kimsalar mustabid tuzum davrida ko‘kka ko‘tarilgan edi. Soat G‘anievich faqat obraz emas. Yozuvchi uning qiyofasida Sho‘ro davri ijtimoiy tuzumini ham aks ettirgan. Unga din va millat tushunchasi mutlaqo begona. U kezi kelsa, o‘z xotini va bolasidan ham gumon qiluvchi chekist. Mustabid tuzum o‘ziga mana shunday kishilarni tarbiya qilib voyaga yetkazgan edi. Romanda Rustam, uning suyuqli xotini Shaxnoza va Rustamning ota-onasini asosiy syujet chizig‘iga yig‘ish orqali real hayot manzaralari tasvirlanadi. Asar Rustamning o‘limi voqeasi bilan boshlanadi. Voqealar rivoji

¹ Rasulov A. Ардоқли адиб. Тошкент: Шарқ, 2001 йил, 112-бет.

davomida yozuvchi bosh qahramon o'limi tafsilotini aniqlash barobarida rustamlar fojeasiga sabab bo'lgan tuzumning mohiyatini ochib beradi. Inson bolasining tariqchalik qadr-qimmatini yo'qligi, ularning taqdiri tuzum yaratgan komissarlar qo'lida xal bo'lishini mahorat bilan ko'rsatib beradi. Rustam kabi olijanob mard yigitning avji yigitlik pallasida o'limni tanlab o'z joniga qasd qilishi mantiqsizlikday ko'rinadi. Lekin yaxshilab o'ylab ko'rilsa, bemaqsad Afg'on urushi, uning minglab gunohsiz qurbonlari, «o'zbek ishi» bahonasida xalq boshiga solingan qatag'olar mantiqsiz. Rustam ana shu mantiqsizlikning qurboni. Suhbatlaridan birida yozuvchi bu xususida shunday deydi: “Sho'ro zamoni oxirlab qolgan kezlar edi. Bir tomonda bemaqsad Afg'on urushi boryapti. Ikkinchi yoqda “o'zbek ishi” bahonasida xalqimiz boshida qatag'on qilichi o'ynayapti. Bir kuni Afg'ondan, bir kuni mamlakat ichkarisidan askar yigitlarimizning “temir tobuti” kelib turibdi. Xuddi dahshatli tush kabi...”²

Roman nomi ham bejiz bunday tanlanmagan. Adib 70 yil davomida mudroq holatda bo'lgan, uyquda hayot kechirgan millatning ijtimoiy, ma'naviy holatiga ishora beryapti. Asarda ko'p yillar kommunistik ahdiga sodiq yashagan Rustamning otasi tuhmat bilan qamalmandan so'ng, o'g'liga yozgan xatida aytadi: “O'ylab qaragam o'tgan umrim– umr emas, tush ekan. Go'yo men esimni tanib-tanimay birov uyqu dori ichirgan-u tush ko'rib yuraverganman:goh shirin, goh xatarli tush ko'rib, o'sha “birov” qayoqqa sudrasa, ketidan ergashib ketaverganman... uyg'onishga esa qo'rqanman... mana endi, uyg'onib, yon-verimga qaragam, menga o'xshaganlar ko'p ekan...” Bu so'zlar o'zi yashab turgan tuzumning adolatsizliklarini ko'rgan, nohaq jabr tortgan raisnigina emas, roman personajlarining barchasiga, ular timsolida esa minglab jabrdiydalarga ham tegishli. Ular bu qo'rqinchli tushdan uyg'onib amin bo'ladilarki, ular ishongan g'oyalar puch, bir umr e'tiqod qo'yganlari sarob bo'lib chiqdi. Adib bu tuzumning va unga ishongan odamlarning taqdiridagi ma'nisizliklarni shu tarzda ochib beradi. Romanda insonlar taqdiri orqali mustabid tuzumning g'ayriinsoniy mohiyati ochib beriladi.

¹ Hoshimov O'. Tanlangan asarlar:4-jild: Tushda kechgan umrlar: Roman, qissa, hajviyalar, hikoyalar, tarjimalar, o'ylar. – T.: Sharq, 2011 yil. 363-bet.

Yozuvchining aytishicha, “Tushda kechgan umrlar” romanidan bir qancha boblarni xorijda nashr etiladigan “Ikarus” jurnalida ingliz tilida e’lon qilishayotganda “U nimasi bilan sizlarga yoqadi?” deb so’radim. “Unda siyosat yo‘q, ya’ni bu - kommunist, bu - fashist, bu - qizil, bu - oq, bu - Do‘st, bu - dushman, degan gap yo‘q. Bu asarda urush, inson, o‘lim, degan uchlik bor», deb javob qilishdi noshirlar². Darhaqiqat, urush va uning oddiy odamlarga keltirgan zararli oqibatlarini haqida. Yozuvchi Afg‘on urushi mavzusiga qo‘l urushdan oldin Afg‘onga borgan yigitlarning ko‘pi bilan gaplashadi. Lekin asarni boshlashi juda qiyin bo‘ladi. Shu orada betob bo‘lib, kasalxonaga yotganida muhim bir voqea sodir bo‘ladi: “O‘shanda kech kuz - noyabr oyi edi. Balkonga chiqib, sigaret chekib tursam, ro‘paradagi - yong‘oqmidi, chinormidi, hozir eslolmayman - daraxtdan bir yaproq uzilib, uchib-uchib kelib, oyog‘im ostiga tushdi. Bosgan edim, “qisir-qisir” etib maydalanib ketdi. Shunda bo‘lajak romanning birinchi jumlasini tug‘ildi: “Kuz o‘lim to‘shagida yotgan bemorga o‘xshaydi, oyoq ostida kasalmand xazonlar ingraydi”. Asarning musiqasi topildi! Shoshilinch bilan stasionardan chiqib ketib, “Tushda kechgan umrlar” romanini o‘ttiz kunda yozdim. Agar o‘qigan bo‘lsangiz, u boshdan oxirigacha hazin bir musiqaga o‘xshaydi: Rustanning qismati ham ma’yus musiqasi, Shahnozaning qismati ham, urushda halok bo‘lgan Xayriddinning qismati ham ma’yus musiqasi”³. Shu tariqa adibning buyuk bir romani dunyo yuzini ko‘radi. Albatta roman yozilishining ko‘plab ijtimoiy omillari mavjud. 1990 yilda XXVIII syezd bo‘ladi. Unga O‘zbekistondan O‘. Hoshimov ham delegat bo‘lib boradi. O‘shanda Qirg‘izistonda “Ayrim tashkilotlar” qutqusi bilan qirg‘iz va o‘zbek xalqlari orasiga nifoq solingan, “Paxta ishi”, “O‘zbek ishi” deya bolalarimizni armiyada urib o‘ldirishayotgandi. Peshanamizga “Bosmachining bolalari, poraxo‘r, qo‘shib yozuvchi”, degan tamg‘alar bosilgandi. Syezd majlisida Islom Karimov “Paxta ishi”, “O‘zbek ishi” degan gap o‘zbek xalqiga, butun bir millatga nisbatan tuhmat ekanligini qattiq gapiradi.. Ertasiga O‘. Hoshimov ham shu masalada so‘zlab, keyingi paytda armiyadan O‘zbekistonga kelayotgan “ikki yuzinchi” yuklar (ya’ni temir tobut)

² O‘tkir Hoshimov: "Bu daraxtning nomi edi Yaxshilik, «Markaziy Osiyo madaniyati» gazetasining bosh muharriri bilan suhbat.ziyouz.com

³ Hoshimov O‘. Tanlangan asarlar:4-jild: Tushda kechgan umrlar: Roman, qissa, hajviyalar, hikoyalar, tarjimalar, o‘ylar. – T.: Sharq, 2011 yil. 363-bet.

ko'payib ketganini, ularning aksariyati Afg'onistondan emas, mamlakatning o'zidan yuborilayotganini aytadi. Shunda s'ezdda qatnashayotgan generallardan biri: "Siz sovet Armiyasiga tuhmat qilyapsiz. Genshtabdan aniqlaymiz, agar gapingiz tasdiqlanmasa, tribunal oldida javob berasiz", deydi. Shund yozuvchi "Tribunal emas, lozim bo'lsa, sud oldida javob beraman, men harbiy emas, delegatman", deya javob qaytaradi. General kech soat otilarda yuqoridagi masala yuzasidan ma'lumot berishini bildiradi. Haqiqatan ham u soat roppa-rosa o'n sakkizda minbarga chiqib. "O'zbekistonga borgan "ikki yuzinchi" yuklar faloncha emas, pistoncha ekan", deydi. Shunda zaldagilar: "Ikki yuzdan ortiq o'lim kammi, bitta soldat bolaning o'ligi borsa ham, fojia-ku bu!" deb qichqirib yuborishadi. Keyin millatimizning jonkuyar adibi O'. Hoshimov minbarga chiqib. "Boyagi gapingiz uchun mendan emas, o'zbek xalqidan kechirim so'raysiz", deydi. Bu gaplardan ko'rinib turibdiki, ardoqli adibimizning bu mavzuga qo'l urishi o'z-o'zidan sodir bo'lib qolmagan. O'tkir Hoshimov o'zigacha bo'lgan boshqa yozuvchilardan farqli o'laroq, urushdagi qahramonliklar haqida emas, uning asl qiyofasini, kulfatini, baxtsizligini ko'rsatib berdi. "Tushda kechgan umrlar" romanida bir lavha bor. Rustam tankda ketayotib, o'liklarni mashinaga ortayotgan askarlarni ko'rib qoladi-da, to'xtaydi. Tushib qarasa, uning eng yaxshi ko'rgan do'sti Temurning o'ligini ham ortishayotgan bo'ladi. Temurning afti tanib bo'lmas darajada pachoqlab tashlangani uchun uni qo'lidagi tatiurovkadan taniydi. Yana bir dahshatli holat: Temurning olati kesib olingan edi (Afg'on urushida yaralanib qo'lga tushgan askarlarnig qulog'i, burni va boshqa a'zolarini kesib tashlash holatlari ko'p bo'lgan.) Buni ko'rgan Rustam o'zini bilmay qoladi, "quturib" ketadi... U bir hovliga tanki bilan bostirib kiradi. Hammayoq chang-to'zon. Tankdan tushadi. Birpasdan so'ng ishkom tagidagi qizil ko'ylakka ko'zi tushadi. Beixtiyor yaqin boradi. Qarasa, ko'ylak emas, yiqilib yotgan ayol ekan. Rustam uning ustiga egiladi. "Qo'rqmang, opa, biz sizga tegmaymiz", deb yelkasidan tutsa, ayol yonboshga ag'dariladi. Bu go'zal ayolning o'q teshgan bo'ynidan oqqan qon yarim yalang'och ko'ksiga tushadi. Shu payt vayrona kulbadan bir yarim-ikki yoshlardagi ishtonchang bola chiqib, entak-tentak qadam bosib, ayolning boshiga keladi. "Mo'rjona", "mo'rjona", ("mo'rjona", - ona degani) deb, uni ema boshlaydi. So'ng bosh ko'taradi-da, chirqillab yig'lab yuboradi. Bolaning og'zidan sut

emas, qon oqar edi! Yozuvchi sizni bizga ko'rsatib bermoqchi bo'lgan urushning noinsoniy qiyofasi xuddi shunday edi. Bunday fojiga dosh berolmagan Rustam "Otaman! Hammangni otaman! O'zimniyam otaman!" deb hayqiradi va hushidan ketib, kontuziya bo'lib qoladi. Uning ruhiy holatidagi o'zgarishda nafaqat yarador bo'lishining, balki ana shu manzaralarning ham "hissa"si bor. U urushga bormasdi, uni majbur qilib yuborishdi. Balki Rustam o'sha ayolni otmagandir, boshqa bir avtomatdan otilgan o'q tekkandir unga. Lekin o'lib yotgan ayolning gunohi nima? Urushga borib ota bo'lish baxtidan mosuvo bo'lib kelgan Rustamning gunohi nima? Urushda qornidan xanjar yeb o'lgan Xayriddinning, Temurning gunohi nima? Va nihoyat, sut o'rniga onasining ko'ksidan qon emgan go'dakning gunohi nima? Roman boshdan oyoq mana shu savollarga javob qidiradi.

Albatta, har bir iste'dod, ijodkor o'ziga xoslikka ega. Matyoqub Qo'shjonov "San'atkor va hayot" nomli tadqiqotida "shunday asarlar borki, hayotiy voqeligi, g'oyaviy mohiyati jihatidan bir – biriga o'xshash, ammo shu voqealar talqinida va g'oyaviy maqsadlarni poetik tahlilida har bir adib o'z betakror estetik yo'lidan boradi". – deya yozadi. O'.Hoshimov ham o'ziga xos uslubni namoyish etadi. Yozuvchi «Tushda kechgan umrlar» dagi har bir vaziyatni, tasvirni maromiga etkazib, sirli – jozib tarzda tasvirlaydi. Tasvir ruhiyati rang-barangligi har bir muammo ziddiyatlarini yaxlit gavdalantirish imkonini beradi:

"Akam allaqancha gazeta yig'ib qo'ygan ekan. O'qib, hayron bo'ldim. Birida butun mamlakatni qamoqxonalarga aylantirgan rejim yemirilgani, to'la demokratiya ro'yobga chiqayotgani yoziladi, boshqasida "o'zbek ishi" bo'yicha qamoqqa olingan obkomlar, raykomlar, raislar la'natlanadi. Birida odamlarni e'tiqodi uchun tazyiq ostiga olinganlar qoralanadi, vijdon erkiga yo'l ochilgani aytiladi, boshqasida otasini dafn etish uchun mozorga borib, Qur'on tilovat qilgan kommunist felyeton qilinadi... Qiziq".

Kundaliklardan olingan lavhada Rustam afg'on fojialari iztirobidan tashqari harbiydan keyingi hayoti ham ziddiyatlarga boy bo'lgan davr hisoblanadi. Uning tasavvurida hayot o'zgargan, jamiyat adolat sari qadam tashlashi zarurdek tuyulsa-da, ammo bu tushunchalar faqat uning tasavvuri mahsuli edi, xolos. Chunki otasi xuddi o'sha tuzum qurboniga

aylangan, uni adolatsizlik o‘z girdobiga tortganligini u to‘liq anglab yetmas edi. Otasi Shomansur Shomatov hayoti davomida haq va haqsizlikka qarshi kurashgan shaxs bo‘lsa-da, ammo amaldagi ijtimoiy muhit qurboniga aylangan edi. U uzoq yillar adolatli tarzda kolxozga raislik qilgan bo‘lsa-da, ammo o‘sha davr ziddiyatlari, ya’ni “paxta ishi” masalasida qamoqqa olinganligini Rustam uning haqligini bilib ozod etish uchun harakat qilib, ijobiy natijaga erisha olmaydi. Xuddi mana shu holat uni iztirobga soladi. Shuningdek, romanda Qurbonoy xola obrazi ham asar badiiy to‘qimasida yetakchi o‘rin tutadi. U oddiygina farrosh bo‘lsa-da, o‘z oilasini halol mehnat bilan topgan mablag‘i hisobiga tebratar, ba’zan esa mashaqqatli hayot qurboniga aylanganligini o‘zi ham sezardi. Ismi jismiga monand obrazda o‘zbek ayoliga xos xususiyatlar mujassam.

Ijodda realistik tamoyil ustuvorligi shundaki, yozuvchi hodisani poetik idrok etish bilan cheklanib qolmaydi, balki unda ijodiy yondoshuv va estetik baholash mezonlarini birlashtiradi. Joriy munosabat tasvir shiddati uyg‘unligini taminlash barobarida xarakter to‘laqlonligini ham mantiqan dalolatlaydi. Voqelik keskinligi yoxud ifoda to‘qnashuvi badiiy maqsadni aniqlashtiradigan omil, unda muhokama tabiatini anglash tadqiq sahniga chiqadi. Tuyg‘u va ongda kechadigan jarayon aslida, bir-birini inkor qiluvchi qutblar, teran falsafagina bu ikki nuqtani jipslashtiradi. Zero, adabiy tafakkur tizimi yaxlitlik asosiga quriladi, poetik unsurlar ziddiyati-yu uyg‘unligi yetakchi badiiy xususiyatga evriladi. Binobarin, janr taqozosi va adabiy qonuniyatlar joriyligi taraqqiy topayotgan fikrni izohlaydi:

“Xosiyatsiz tush ko‘rdim. Otam hovlidagi so‘rida yotganmish. Tagida ko‘rpacha ham yo‘q, quruq taxta ustida yotibdi (qamoqxonalardagi kabi-M.Y). Dada ko‘rpacha solib beray desam, indamaydi. Nuqul yig‘laydi. Dadamning yig‘lashini hech ko‘rgan emasdim. Qo‘rqib ketibman. Yoniga yugurib borsam, dadam g‘oyib bo‘lib qopti”¹.

Roman tabiatida san’atkor shaxsiyati butunligiga doir xususiyatlar jamlanadi. Yaxlit tizim sifatida voqelik shakli va mazmunini bir-biriga ulaydigan badiiy tushunchada daraja ko‘rsatkichi qabarib ko‘rinadi. Aynan, tasvir va ifodani bir muayyan estetik markazga yig‘ish adabiy mahoratga chambarchas bog‘liq. Aslida, hayotiy material ko‘p qirrali va mavhum, ijodiy tanlov pozitivligini esa tahlil aniqligi belgilaydi. Mantiq hamda munosabat

zichligi badiiy meyor saqlanishi kafolati, unda real voqelik dalolati qayta ishlanib, poetik tadqiqot ustuvorlashadi:

“Ilang-bilang yo‘l emish. Bir tomon qumli cho‘l. Bir tomon- “zelyonka”. “Zelyonka”dan o‘q otilayotganmish. Qiziq, avtomat tovushi kelmasmish-da, yonimdan hushtak chalib o‘tayotgan o‘qlar ovozi aniq eshitarmishman. “Zelyonka”ga otay desam, avtomatim yo‘q. Qochay desam, pana joy ko‘rinmaydi. Bir bo‘yimcha o‘zimni yerga otibman... Bir mahal katta yo‘ldan BMP yelib keldi. Qarasam, yonimdan shitob bilan o‘tib ketyapti. “Olib ketinglar, meni olib ketinglar!” dedim sapchib turib. BMP to‘xtamadi. “Obket! –dedim baqirib.-Obket meni!” BMP to‘xtadi. Yetib borsam, Xayriddin qo‘l cho‘zib turibdi. “Chiqing jo‘ra, chiqing tezroq!” dedi. BMP ga tortib chiqardi”².

Yozuvchi O‘.Hoshimov asarlaridagi ko‘pqatlamlilik eng avvalo muallifning nutqiy foydalanish darajasida namoyon bo‘ladi. Uning ijodiy uslubi adabiyotning bosh mezonini hisoblangan milliy qadriyat va badiiy shartlilikning o‘zaro munosabatiga asoslangan. Ifoda usuli qudrati yangilik, originallikda emas, balki voqealar hayotiyliigi, tafsilotlar uyg‘unligi negizida rivojlanadi. Roman kompozitsion tuzilmasida hissiy-tahliliy uslub ustuvorligi lirik hissiyotga moyillik bilan qorishib ketadi. E’tiqodsizlik, manqurtlik fojiasi va ularning sabab-oqibatlarini muallif talqinida eng ayanchli muammoga aylanadi. Binobarin, “Tushda kechgan umrlar”da Komissar “o‘n besh yoshimda chekist bo‘lganman” deya ta’kidlaydi. Qahramonning keyingi mulohazalari mushohadani to‘ldiradi: chekist haqiqiy chekist bo‘lib tug‘ilishi kerak. Ko‘rinadiki, san’atkor Soat G‘aniyev qiyofasidagi ko‘r-ko‘rona e’tiqodni inkor etmaydi. Aniqrog‘i, hukm-xulosa chiqarishni birlamchi vazifa deb hisoblamaydi. Yaqin o‘tmishimizdan ma’lumki, kommunistik mafkura targ‘iboti yaxshi yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, kishilarda ishonch hissini uyg‘otgan. Komissar ham yangicha e’tiqodni yoqlagan, farovon va ozod jamiyat haqidagi tasavvurlarga ishongan tipik umumlashma hisoblanadi. Undagi maslak insonni bunyodkorlik ishlariga otlantirishga qodir quvvatga ega. Aslida qahramonning fojiasi ham jamiyat ma’naviy mezonlarining buzilishiga borib taqaladi. Shu nuqtada obrazning tipik sharoit hamda davriy o‘zgarishlarga bog‘liq holda shakllanishi oydinlashadi:

“Yugur-yugur! -deb o‘yladi Komissar ensasi qotib. -Umringni uzaytirmoqchimisani? Xex! Ko‘chani kesib o‘tayotganingda paq etib mashina urib ketsa -tamom! Qarabsanki, eshiging oldida qo‘shaloq tobut turibdi! Ikki qavatli uchastkang xotiningga qoladi. Darvoqe, ikki qavatli koshonani qanday qurdiykin, bu? Xo‘p, professorsan. Xo‘p, ana, oyliging sakkiz yuzdir. Sakkiz yuz so‘m maosh bilan yuz ellik minglik qasr solib bo‘ladimi? Poraxo‘r! Hammasi poraxo‘r! Tag‘in bular yoshlarga adolatdan va‘z o‘qiydi. Mauzerni yo‘ldan urganlar ham shunaqa domlalar! Yoshsan, professor, yoshsan! Aqalli, o‘n besh yosh kattaroq bo‘lganingdami? Elliginchi yillarda bir marta so‘roq bersang, sichqonning inini ming tangaga sotib olgan bo‘larding”.⁴

Qahramonning ichki monologi undagi e‘tiqodning bir necha qirralarini ochib beradi: “o‘z-o‘zidan gumonlangan chekist haqiqiy chekist emas”. E‘tiqod muallif talqinida Soat G‘aniyevning turmush tarziga aylanib ketgan. U hatto prinsip uchun onasidan ham voz kechadi. Biroq Komissar milliy an‘analardan butunlay ajralgan shaxs fojiasini aks ettiradi. Shunga qaramasdan, uning butun hayot tarzida ham kommunistik siyosatning, ham chekistlik a‘molining alomatlari sezilib turadi. Jumladan, Sovmin xodimi bilan nahor oshiga borganda ham ikki nuqtada qahramonning haqiqiy chekistligi zohir bo‘ladi.

“Komissar toqati toq bo‘lib, mashinadan tushdi. Uyg‘otishning oddiy usulini ham bilmaydi, bu galvars! Derazani mushtlash kerak! Mana bunday! Ha, barakalla! Darrov chiroq yondi.

Darvoza ortida sho‘ltillagan qadam tovushi eshitildi.

-Kim? –dedi erkak kishi xavotirlanib.

Komissar ko‘nglida g‘urur hissini tuydi. Senga hisob berib o‘tirish qoluvdi endi!

-Oching! –dedi dag‘dag‘a aralash”.⁵

“Komissar miyig‘ida kulib qo‘ydi. “Demak, meni duch kelgan metro bekatiga tashlab ketasan! Gapir, Sovmin! Nega indamaysan? –dedi xayolan xitob qilib. –Xex!

¹ Hoshimov.O‘. Saylanma. Ikki jildlik.2-jild. Hadikli tushlar.-T: G‘. G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti.2002. 209-bet

¹ Ko‘rsatilgan manba . 210-bet

Albatta indamaysan-da! Yaxshilab titkilab ko‘rilsa, o‘zingni biografiyangdan ham xohlagancha illat topiladi!”⁶

Nutqiy faoliyat Soat G‘aniyev qiyofasini oydinlashtiradigan muhim xususiyatlardan biridir. Aniqroq aytganda, qahramon o‘y-xayollari o‘z-o‘zini fosh etadigan qurolga aylanadi. Dastlabki talqinda organ xodimining g‘ururi va e‘tiqodiga sadoqati qayta uyg‘ongandek taassurot uyg‘otadi. O‘z maslagini haq deb biladigan chekist na jamiyatdagi o‘zgarishlar, na milliy ma‘naviyat ifodasini tan oladi. Undagi qorishiq tabiat: ishonchsizlik tuyg‘usi, alamzadalik kayfiyati hamda nafrat hissi tipik manqurt xarakterini kasb etadi. Aslida qahramon ruhiyatini shakllantirish an‘ana va zamon, milliy mentalitet va ongdagi jiddiy yangilanish mushtarakligidan oziqlanadi. Komissar obrazi takomili O‘zbekistonga yordam uchun kelgan Grigoriy Vasilevni eslatadi, to‘g‘rirog‘i ikki muhit, ikki millat turmush-tarzida voyaga yetgan qahramonlarni tor manfaatparastlik, xudbinlik, milliy an‘analarni mensimaslik birlashtirib turadi. Biroq, rus yigitidan farqli o‘laroq Soat G‘aniyevning o‘z maqsadi, e‘tiqod tarzi mavjud. Ammo bu e‘tiqod tarzi jamiyat uchun jiddiy xavf tug‘diradi. Undagi ulkan ma‘naviy-axloqiy muammolar teranlashishiga imkon yaratadi. Grisha esa kayf-safo, mayishatni hayotning mazmuni deb biladi. Personajlarning fikr doirasidagi yakdillik milliy qadriyatlarga munosabatda ko‘rinadi. Komissarda bot-bot uyg‘onib turadigan g‘urur hissi o‘z davri kelishiga ishonch bilan yo‘g‘rilgan bo‘lib, uning xarakteriga berilgan chizgilarda aks etadi. Taklif qilingan mutaxassis esa milliy e‘tiqod, ma‘naviyat hamda axloq tamoyillaridan yiroq bir kimsa.

“Adabiyotshunoslik ilmi aytadiki, badiiy asarni ko‘tarib turgan ustun – bu uning badiiyati. Badiiyatning bo‘lsa o‘z asoslari, mezonlari bor. Bular mazmun va shakl birligi, tasvirdagi me‘yor va haqqoniylik, ijodiy dard samimiyati, muallifning tasvir etilayotgan voqelikka estetik bahosi, obraz yaratishda betakrorlik, pafos, shartlilik, til badiiyati kabilardir”¹

Quvonarlisi, adib romanda badiiy mazmunga munosib shakl topa olgan. Rustam, Soat G‘aniyevich, Qurbonoy xola kabi obrazlar muallif badiiy niyatini amalga oshirishda

² -Б.211.

¹ B. Sarimsoqov. Badiiylik asoslari va mezonlari. –T.: 2004, 90-91-betlar.

muhim vosita bo'lib xizmat qilgan. Yozuvchi XX asrning 80-yillaridagi hayotni ustalik bilan tasvirlagan. Asarning o'tgan asrning so'ngida mamlakatimiz mustaqillikka erishganligidan keyin yozilganligi, ijtimoiy hayotni bor buticha ko'rsatish, uni yirik planda tasvirlash imkonini yaratdi. Adabiyotshunos olim Qozoqboy Yo'ldoshev ham "Tushda kechgan umrlar" romanini mustaqillik yillarida yozilgan romanlarning ichida qo'lga ilinadiganlaridan deb aytadi. Bundan ko'inib turibtki, asar adabiyotshunos olimlar tomonidan ham ijobiy kutib olingan. Asarda oshkoralik va tanqidiy ruh kuchli. Yozuvchi o'zbek xalqining milliy xususiyatlari, kishilar ongi va ruhiyatida tarkib topgan insoniylik, halollik, poklik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik singari hislatlarni ulug'lash bilan birga adolatsizlik, mansabparastlik, nopoklik, diyonatsizlik kabi illatlarni ochib tashlagan.² Adib romanda bu kabi illatlarning kelib chiqish sabablarini chuqur va asosli dalillaydi. "Paxta ishi" jarayonlari boshlanib, brigadirlar tabelchilar, kolxoz raislari, raykom va obkomlargacha bu o'p qonning domiga tortiladi. Shular qatori Rustamning otasi Shomansur Shomatov ham. Rustam Afg'ondan kelgach otasining ishi bo'yicha bir necha idoralarga murojat qiladi. Lekin hech bir idoradan uni qiziqtirgan masala bo'yicha javob ololmaydi. Bu o'rinda uning respublika bosh prokurori bilan bo'lgan suhbatini "o'zbek ishi"ning butun mohiyatini ochishga xizmat qiladi. Adibning maqsadi o'sha dahshatli «O'zbek ishi» deb atalgan qatag'onni yoritish bo'lsada, Komissar obrazi orqali SSSR tuzumining zo'ravonlik asosiga qurilganligini ochib beradi. Bunda adib "O'zbek ishi" asoslarini ochish uchun to'rtta davrni qamrab oladi. O'tgan asrning o'ttizinchi yillaridagi qatag'on, urush yillaridagi tozalash, urushdan keyingi qatag'on va afg'on urushi. Ana shu to'rt davr voqealarining tasviri, to'g'rirog'i to'rt davrdan olingan yaxlit epizodlar "O'zbek ishi" ning kelib chiqishiga asos bo'lganini ko'rsatadi.

To'g'ri, bu o'rinda jasoratli, irodasi bukulmas, mehnatkash inson Shomansur Shomatov obrazi o'sha ijtimoiy muhitning qurboni sifatida namoyon bo'lgan! "Otang Shomatov Mansur pripiska qilgani, katta miqdorda pora olib, pora bergani uchun qamoqqa olindi...- Sizlar adashayapsiz, mening otam unaqa odammas, bir umr halol ishlagan". Bu o'rinda otasining begunohligini isbotlash uchun tinimsiz yugurgan, ammo tergovchi

² XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. 403-bet.

Shevelev, “o‘zbekning boshiga qiron solish uchun kelgan general Amebartsumyan kabi shaxslarning maqsadi, ma’naviy qiyofasi, vahshiylik timsoli ekanligini voqealar zahirida Ilhom Shamatov bilan ular o‘rtasidagi suhbatlarda yanada yorqinroq namoyon bo‘ladi”.

Asarda ijtimoiy muhit ta’sirida xarakteri shakllangan Soat G‘aniyev obrazi ham juda haqqoniy tasvirlangan. Uning xarakteridagi bo‘yin egmaslik, cho‘rt kesarlik, shafqatsizlik bolaligidayoq mavjudligini voqealar tasvirida ko‘ramiz: “-Ha -a, komissar! Qani, bir g‘ayrat qil-chi, ko‘ramiz suvga teskari suzish qanaqa bo‘larkan!... Soat tag‘in oqimga qarshi suzishga tushdi... Bora-bora qo‘llaridan mador ketganini, oyoqlari uvishib qolganini sezdi... o‘z yo‘liga oqib yotgan suvga teskari suzish yaxshi emasligini idrok etdi... - Eshitib qo‘yinglar! -dedi Soat alam aralash g‘azab bilan. - Men komissar bo‘laman! Albatta bo‘laman! Hammangni otaman!” (O‘sha asar, 34-36 betlar) Bu satrlarda komissar bo‘lish orzusida yurgan, bolalikning beg‘ubor damlarini o‘z boshidan o‘tkazyotgan Soat G‘aniyevning xarakteridagi xususiyatlar ifodalangan. Komissar umri davomida hayot oqimiga qarshi yuradi. Asar boshida keltirilgan va ramziy ma‘noda tasvirlangan. «O‘z yo‘liga oqib yotgan suvga teskari suzish yaxshi emasligini», - anglagan komissar hayot oqimiga qarshi harakat qiladi. Natijada, o‘z farzandi ham unga qarshi chiqqanda azoblar iskanjasida qoladi: «Qarang, bu olifta intelligentni! O‘z otangni tergashni kim qo‘yibdi senga! Zamon qanaqa bo‘lganini sen qayoqdan bilasan! Inqilob g‘alabalarini himoya qilish kerakmidi? Mamlakatni ichki dushmanlardan tozalash kerakmidi? Bundan tashqari harbiy qasamiyodga sadoqat, ofitserlik burchi, degan gaplar bor!», - deya o‘zini oqlashga harakat qiladi. Bu obraz haqida adabiyotshunos U.Normatov shunday yozadi: “Komissar bilan Nazira ikkisi ikki olam. Komissar - mustabid tuzumning hukmron mafkuraning qilich va qalqoni,

tuzum yetishtirgan “siyosiy hushyorlik” yozuvlik, shafqatsizlik timsoli. Nazira esa nafosat, poklik ramzi”.

Romanda muallif qo‘llagan badiiy usllardan biri asar tarkibida afsona-rivoyatlarning kelishidir. Ma’lumki, afson va miflar adabiyotning to‘ng‘ich namunalari hisoblanadi. Insoniyat tafakkurining muxsuli bo‘lgan, ajdodlar boy tafakkuring nodir namunasi sanalgan mif, afsona, rivoyatlar yozuvchi badiiy niyatini ifodalashda va qaramonlar ichki

dunyasini ochib berishda kalit vazifasini o‘tagan. Jumladan, Qurbonoy xola tilidan aytilgan afsonalar shunchaki keltirilmagan. “Ular asardagibir-biriga qarama-qarshi turuvchi ikki qutb–komissar va Qurbonoy dunyasini ochishga xizmat qilgan”¹. Komissar Soat G‘anievich nazarida Qurbonoy xola hech kim emas. U oddiy farrosh ayol xolos. Komissar uchun bunday odamlarning tariqcha hurmati yo‘q. Ularning bari aybdor, mutelar. Lekin mana shu chalasavod kampir Xudoga bo‘lgan imon-e‘tiqodi va ma’naviy qiyofasi bilan komissardan ustun turadi. Komissar va Qurbonoy xola obrazlarining qarama-qarshi qutblarda aks ettirilishi boisi ham shunda. Roman tili ham juda ravon, yozuvchi topgan ichki musiqa tufayli kuyday o‘qiladi. O‘rni bilan ishlatilgan xalq tiliga xos maqol, matallar xikmatli so‘z va iboralarning ishlatilishi ham asar badiiyatiga xusn qo‘shgan. Asarda muallif ilgari surgan g‘oya va tanlangan mavzu originalligi, kutilmagan yechimga ega ekani bilan ahamiyatlidir. Undagi o‘rtaga qo‘yilgan masalalarga insoniyat tegrasida ming yillardan buyon o‘z yechimini izlaydi. Inson chin ma’noda Yaratganning eng go‘zal mavjudoti, shu bilan birga o‘z taqdiri oldida ojiz banda. Asar obrazlari qalbining tub-tubidagi o‘zi yashab turgan tuzumning ma’nisizligini his etadi. Tiriklikdan, foniy dunyoda kezishdan maqsad nimadaligini tushunishni istagan va oqibatda o‘zi kechirayotgan umrining mazmunsiz ekanini anglab dahshatga tushgan qahramonning taqdiri esa fojiali kechadi. Bu roman o‘zini inson deya bilguvchi kishilar ommasiga qarata aytilgan mulohazalar sabab yaratilgan deb aytish mumkin. Unda yozuvchi badiiy tasvir vositalaridan, interer, portret, peyzaj, tashbeh, timsollardan foydalangan. Ushbu asar bemaqsad urushlar va mustabid tuzumning kishilarimiz hayotiga solgan ayanchli oqibatlari xususida xukm chiqaradi. Yozuvchi-hayotning sinovchan va ehtirosli tadqiqotchisi. U hayot hodisalarini o‘z asariga kiritar ekan, bu voqealarga o‘z munosabatini, u yoki bu tarzda bildirmay qo‘ymaydi. Badiiy asarda yozuvchi pozitsiyasining bo‘lishi katta ahamiyatga ega.

O‘tkir Hoshimovning asarlarida atroflicha sodir bo‘layotgan har bir narsani o‘zbekning ko‘zi bilan ko‘rib dunyo voqealariga sof o‘zbekcha munosabat bildirish

¹ Hoshimov O‘. Tanlangan asarlar:4-jild: Tushda kechgan umrlar: Roman, qissa, hajviyalar, hikoyalar, tarjimalar, o‘ylar. – T.: Sharq, 2011 yil. 371-bet.

yetakchilik qiladi. U har bir asarida ijtimoiy hayotimizdagi muhim muammoni ko‘tarib chiqqan. Aynan shu tufayli yozuvchining deyarli har bir asari kitobxonlar tomonidan iliq kutib olingan, qalbidan muqim o‘rin egallagan.

II BOB. Romanda davr kishilari ruhiyati tasviri.

O‘zining minglab kitobxonlarini topgan O‘tkir Hoshimov asarlari nafaqat o‘zbek xalqi, balki qardosh xalqlarning ham sevimli yozuvchisiga aylangan. Biz uning kitoblarini o‘qiganimizda ijodi xalq hayoti bilan naqadar yaqin ekanligining guvohi bo‘lamiz. Uning yozganlari afsona, ertak ham emas, sof haqiqat. Kitobxon unda yo otasi, yo akasi va yo yaqin kishisi bilan uchrashadi. Olamdan nom-nishonsiz o‘tib ketgan, ammo shon-sharaf bilan yashagan kishilar ko‘z oldimizga keladi. Ularning quvonchlaridan ko‘nglimiz ko‘tarilsa, g‘amu – alamlaridan ko‘zlarimizdan duv-duv yosh to‘kiladi.

O‘tkir Hoshimov adabiyotga shaxsga sig‘inish barham topa boshlagan 50-yillarning oxiri 60-yillarning boshlarida kirib keldi. O‘zining dastlabki asarlari bilan atoqli adib Abdulla Qahhor nazariga tushadi, xalq mehrini qozonadi. Aytish mumkinki O‘tkir Hoshimov omadli yozuvchi. U adabiyot maydoniga kirib kelgan davrda ijtimoiy hayotda bo‘lganidek, badiiy adabiyotda ham erkinlik shabadasi esa boshlagan vaqt edi. Bu paytga kelib yozuvchilar o‘z ko‘nglidagilarini ochiq aytmasa ham ancha erkin yoza boshladilar. Xuddi shu davrda O‘tkir Hoshimov asarlari birin- ketin dunyo yuzini ko‘ra boshladi. Bir qator qissa va hikoyalari bilan xalq mehrini qozongan adib yetmishinchi-yillarning oxirlarida roman janriga qo‘l urdi. “Ikki eshik orasi”, “Nur borki, soya bor” kabi romanlar tajribasidan so‘ng O‘tkir Hoshimov o‘zining so‘ngi romani “Tushda kechgan umrlar” qo‘l urdi.

Badiiy adabiyotda psixologik-ruhiy tasvirning o‘rni benihoya kattadir. Yozma adabiyotda psixologik-ruhiy tasvir tushunchasi ostida adabiy qahramonlarning ruhiy olami, ichki dunyosi, orzu-o‘ylari, kechinmalari, kayfiyatlari hamda intilishlarini yuksak badiiylilik asosida tasvirlash san’ati yotadi. Uning mohiyatini esa, qahramon xarakteriga xos xislatlarning, ruhiy olamining qay holda, qay vaziyatda ochilishi belgilaydi. Yozma adabiyotda psixologik tasvir anchagina chuqur va ko‘p qirralidir, ya’ni unda, nafaqat ruhiy-psixologik tasvir, balki ruhiy tahlil hukmronlik qilish darajasiga yetadi. Ruhiy tahlil kuchli bo‘lgan adabiy-badiiy asarlarda har bir detal, xatti-harakat, epizod, har bir voqea u yoki bu qahramonning ichki-ruhiy olamini ochishga bo‘ysundiriladi. Inson ruhiyati juda keng olam

bo'lib, undagi hissiyot va tuyg'ular ham anglab bo'lmas darajada cheksizdir. Xuddi shu his-tuyg'ular insonda ikki xil shaklda o'z ifodasini topadi: birinchisi anglangan, ma'lum mantiqqa ega bo'lgan, tashqi dunyoga nisbatan o'zining qat'iy xulosa va yo'nalishiga ega bo'lgan tuyg'ular. Bu tuyg'u insonning jamiyatga, odamlarga, atrof-muhitga munosabati va bular haqidagi ma'lum tushunchaga ega bo'lgan qarashlarni ifoda etadi. Bularning hammasini ong sintez qilib beradi, ya'ni ong bevosita ishtirok etadi. Ikkinchisi, ong osti hislari, onga qalqib chiqmagan, lekin inson ruhiyatida doimo mavjud bo'lgan, obyektiv olam bilan tinimsiz aloqaga kirishib turuvchi hislar. Bu kabi hislar inson ruhiyatining asosini tashkil etadi. Garchi biz biror ishni qilganda, gapirayotganimizda, o'zimizni tutishimiz, holatlarimiz bizga anglangan, ma'lum bo'lgan va xuddi biror mantiqqa bo'ysunganday bo'lib tuyulsa-da, ammo, shu hislarni yuzaga chiqaruvchi, shu tushunchalarga turtki beruvchi asosiy narsa-ong osti hislaridir. Inson ruhiyatida ongli faoliyat, ongli hislardan ko'ra anglanmagan hislar ko'lam jihatidan cheksizdir. Masalan, biz oldimizdan o'tib ketgan mushukni payqamay qolsak-da, ong osti hislari uni o'ziga qabul qiladi va ma'lum vaqtdan so'ng uni o'zi qabul qilgan ramzlar orqali tushimizga uzatadi. Shuning uchun ham tushimiz bizga hamisha g'ayritabiiy tuyuladi. Tushdagi voqea, hodisa, holat yoki obraz aynan ong osti hislarining tashqi dunyoni qabul qilish ramzlari bo'lib, odam ongli faoliyatdan to'xtagan, ya'ni uyqu paytida bu hislar inson miyasiga o'zi qabul qilgan ramzlarni tarqata boshlaydi.

Har qanday adabiy-badiiy asar bilan o'quvchi tanishar ekan, uning oldida eng birinchi va asosiy vazifa-badiiy asarni tushunish masalasi ko'ndalang bo'ladi. Asarni tushunish uchun esa, o'quvchi uni o'qish asnosida muayyan qoidalar, qonuniyatlar asosida ish ko'rishi zarur bo'ladi. Bu qonuniyatlar asarga tegishli bo'lgan va u bilan bog'liq bo'lgan, tushunish masalasini osonlashtiruvchi bir qator omillardir. Bu omillardan biri, badiiy asarning ruhiyatiga kira olish, uning ruhiy olamini, qahramonlarning xarakterlari, ichki kechinmalari, o'y-xayollari, ruhiy dunyosini anglash, demakdir. Badiiy asardagi har bir xarakter, xatti-harakatlar, detallar, voqealar rivoji, epizodlar orqali asar ruhiyati anglashiladi. Bu, nisbiy tushuncha. Chunki, badiiy asar ruhiyatini faqat yuqoridagi

vositalar orqaligina tushunish mumkin, degan hukm noto‘g‘ri. Biroq, bu narsalar asarni to‘laroq tushunishda vosita rolini o‘ynaydi, xolos.

Inson ruhiy borlig‘i, uning o‘y-kechinmlari, orzu-armonlari, maqsad-intilishlarini tasvirlash hamisha badiiy adabiyotning bosh mavzusi bo‘lib kelgan. Tadrijiy takomillashib, rivojlanib kelayotgan o‘zbek romani qiyofasi hamda nufuzi kechagidan tubdan tafovutlanadi. Yangilanayotgan badiiy tafakkur miqyoslari yangicha talqinlarni idrok etishni taqozo etmoqda. Har bir davr badiiyat solnomasi mohiyatida millat orzulari aks ettiriladi. Davr hodisalari, zamon o‘zgarishlari inson qalbida aks-sado beradi. Ijtimoiy-madaniy, siyosiy-adabiy kayfiyatlar oqimi qalbgga yo‘naladi, uning zarblariga ta’sir ko‘rsatadi. Badiiy asar qalbning o‘ta shaxsiy, shu barobarda o‘ta ijtimoiy mahsuli bo‘lganligi bois, zamonning o‘zgarayotgani, tafakkurning yangilanayotgani unga ham o‘z muhrini bosadi. Badiiy asar mana shunday o‘zgarishlar, o‘sishlar tasvir oynasi. Unda g‘oya taraqqiyoti, inson ongi va ma’naviyati o‘sish tarixi, ijobiy yangilik kasb etish jarayonini kuzatish mumkin. Shunga ko‘ra bir davrda yaratilgan qahramon boshqa bir davrda yaratilgan qahramondan farq qiladi, bir ijodkor yaratgan xarakter o‘zga ijodkor qayta tiklagan iroda yo‘nalishidan tubdan tafovutlanadi. Biroq joriy qahramon tabiatida mushtarak jihatlar ham mavjudki, holat, eng avvalo, tarix falsafiy-badiiy tadqiqoti jarayonida yanada bo‘rtibroq ko‘zga tashlanadi.

Har qanday badiiy asar ham aniq bir hayot haqiqatini ro‘yobga chiqarish uchun xizmat qiladi. Bunda yozuvchining iste’dodi, mahorati va matonati eng muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, “Iste’dod-murakkab ijtimoiy muhit. Iste’dod-yozuvchining ijodiy kuchlari kompleksi va uning ijod qilish ishtiyoqi, shunga layoqati, qobiliyati”.²⁷ Shuning uchun ham iste’dodi yuksak adiblar asarlarida o‘z davrining ma’naviy qiyofasi yaqqol aks etib turadi.

Bu narsa esa asar qahramonlarining faoliyati va xarakter xususiyatlari orqali ifodalanadi. Illo, “Xarakter va uning psixologiyasi tahlili adabiyotning kamoloti, yozuvchining mahorati darajasini belgilovchi omildir”.¹ Badiiy asarni to‘laligicha namoyon bo‘lishi uchun qahramon va uning ruhiyati masalasi birinchi o‘rindagi masalalardan biri hisoblanadi. O‘tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanining voqealari kuz tasvirini berish orqali boshlanadi.

¹ Adabiyot nazariyasi. Ikki jildlik. Adabiy tarixiy jarayon. II jild. -T.: Fan, 1979. -B

E'tibor qilinsa, ijodkorning badiiy mahorati shunda ko'rinadiki, voqealarni "...kuz o'lim to'shagida yotgan bemorga o'xshaydi..." tashbehi bilan boshlab, o'quvchini keyinroqda yuz beradigan fojivaviy vaziyatga ruhiy jihatdan tayyorlab oladi

Bu romanda muallif voqealar tasvirida ularning tabiiy oqimini saqlashga intiladi. Asar voqealari zamirida salmoqli umumlashmalar, insonlar hayotining muhim tomonlarini ifodalovchi teran fikrlar mavjud. Muallif birinchi navbatda inson shaxsi, uning ruhiy dunyosi manzaralarini ustalik bilan chizadi. Ikkinchidan, urush atalmish ofatni qoralaydi, uning g'ayriinsoniy mohiyatini ochib beradi.

XX asrni qaritgan «...izm»lar insoniyat boshiga mislsiz kulfatlar keltirdi. Inson ruhi, qalbi va ma'naviyati siyosiy mafkuraning quliga aylantirildi. G'ayriislomiy va g'ayriinsoniy g'oyalar doyaligida "pioner", «komsomol», "kommunist" singari mavjudotlar tug'ildi. Mavjud siyosiy mafkura bilan "oziqlanib" ulg'aygan bu avlodlar go'yoki odamiyatning ideal vakillariga aylandi. Tabiiyki, ana shunday vaziyatda bu "vakillar" urush maydonlaridan, mehnat lagerlaridan, cho'lu sahrolardan badiiy kitob sahifalariga ko'chdi. Adabiy qahramonlarga aylandi. Ayni holat o'zbek adabiyotida ham shaklan milliy, mazmunan "...izm»lar g'oyasini tarannum etuvchi asarlar paydo bo'lishiga olib keldi.

Asarni yaxshiroq anglashimiz uchun Bunda bizga, bu asar qahramonlarining taqdiri bir-biriga chambarchas bog'langanligi, ular ruhiy dunyosining o'zaro uyg'unligi, yaqinligi qo'l keladi. Darhaqiqat asarda Rustam, Qurbonoy, Komissar, Sanjar, Shahnoza, Grisha kabi qahramonlarning taqdiri bir ipga chizilgandek, go'yo.

Yozuvchi "Tushda kechgan" umrlar romani orqali urush oqibatida inson ruhiyatida qanday g'alayonlar kutilganligini ko'rsatgan. Jumladan Rustam va Shaxnozaning Qatortoldagi qo'shnisidikida bo'lgan to'y sahnasi o'zbek millatiga xos ruhiy sifatlarning namoyon bo'lish ko'lami va teranligi jihatidan oldingi romanlardan also qolishmaydi. Romandagi to'y epizodida orsizlik, qo'rqqoqlik singari tuban ma'naviy sifatlarning milliy belgilar tarzida namoyon bo'ladi. Yuzlab odamning birgina kelgindini andishasizligi oldida indamay bo'yin egib turishi tasviri, yuraksizlik, o'zbekdan qo'y-odamlar tarbiyalashda yuksak natijaga erishganligining yorqin dalili bo'lgan.

1. *Ey! Shovqin-suroningni to'xtatasanmi yo'qmi?*

To'yxona suv quygandek jim-jit bo'lib qoldi. Kelinning dugonasiga tantanovor alpozda so'z berayotgan to'y boshining dami ichiga tushib ketdi.

*Shaxnoza boshini ko'tarib qaradi-yu, shundoq tepasida, to'rtinchi qavatning ochiq derazasidan engashib turgan maykachan barzangini ko'rdi.*¹

Birgina kelgindi Grishaning do'q-po'pisasi bilan butun boshli to'y suv quygandek jim bo'lib qoladi. Bu vaziyatga dosh bera olmagan Rustam, atayin o'yin kulgini avj oldiradi. Keyingi voqealarga Rustam ko'z yuma olmaydi. Devor tomonda o'tirgan ayollar ustidan bir chelak suv to'kiladi. Shunda ham hech kim hech narsa demaydi. Xalqimizda "mehmon otangdan ulug" degan maqol bor. Grisha chetdan kelgan mehmon bo'lganligi sababli u hammaga hurmadsizlik qilishiga qaramasdan, mezbon bir og'iz yomon gap aytmaydi. Faqatgina Rustam bunga dosh bera olmaydi va oxir oqibat bu tomosha Grishaning musht yeyishi bilan yakunlanadi. Keyingi voqealarni kuzataylik, shuncha gap-so'z bo'lib o'tgandan keyin ham to'y egasi Grishanikiga keladi:" *Gap bunday qo'shni... - qariya vazminlik bilan muqaddimani uzoqdan boshladi. – Men Ahmadaliyevman. Bugungi to'yning egasi. O'g'limni uylantirdim . Grisha istehzoli jilmaydi. – Tabriklayman! - to'yxonaga tushib tabriklasangiz ham bo'lardi, - dedi qariya sof rus tilida. – Uch kun avval to'yga aytib chiqsam yo'q ekansiz. – Maqsad? – Boshimda bitta-yu bitta o'g'lim bor. Shu bolani to'yini o'tkazay, deb yigirma besh yil yig'ib-terdim.*

2. *Qisqaroq! – dedi Grisha jerkib. – Yaxshi... - Qariya negadir xo'rsindi. – Yomon ish qildingiz qo'shni... - Men sizni o'quvchingiz emasman! – dedi ezmachurik qariyani gapini kesib. Qariya xafa bo'lmadi. – Siz – yangi odamsiz – dedi vazminlik bilan. – Maqsad! – dedi Grisha tahdid bilan. – Maqsad shuki, xalqning milliy udumlarini haqorat qilmang! – qariya qo'lidagi sellofan qopchasini uzatdi. – bu – sizning nasibangiz! Grisha esankirab qoldi. – Pora, deng! – dedi hushini to'plab" (47-bet)*
Qo'shnisiga shuncha haqoratlar yog'dirsa ham indamaydi, qaytaga unga yana mehribonchilik ko'rsatib, to'y egasi, uning haqqini olib chiqadi. Garchi buni Grisha pora deb hisoblagan bo'lsa ham. Balki bu xususiyat pora hisoblanar, lekin bizda

¹ O'tkir Hoshimov. Tushda kechgan umrlar. Toshkent Yangi asr avlodi, 2014. 21-bet.

emas. Mana haqiqiy oliyjanoblik! Qaysi el, qaysi millat vakili shunday jasorat ko'rsatgan bo'lardi!? Hech qaysi!!! To'y tafsilotlari rus millati vakili Grigoriy tomonidan sharhlanadi. Qahramonning kinoyaviy, istehzoli nutqi tabiiy asoslarga ega. Negaki, Grigoriy O'zbekistonga yordam berish uchun kelgan mutaxassis sanaladi. Unda allaqachon millat haqida salbiy fikr uyg'otilgan. Uning fikricha hamma o'zbeklar poraxo'r, bosmachi va o'g'ri.

Davrning bo'ronlarida, mustabid tuzumning taloto'plarida aynan o'zbek millatining necha minglab farzandlari qurbon berilgani tarixiy faktlardan bizga ma'lum. Asardagi ana shu davrning, tuzumning eng katta qurboni ham Qurbonoydir. Qurbonoy-o'zbek ayollarining timsoliga o'xshaydi. Unda haqiqiy o'zbek ayollariga xos bo'lgan andisha, mehr-oqibat, iymon, pokizalik saqlanib qolgan. To'g'ri, uning ismi haqida asarning bir o'rnida to'xtab o'tiladi. Bu Komissar navbatdagi «tozalash»ni o'tkazayotgan paytda, Qurbonoylarning uyida yapon rezidentiga yozilgan xatni tintish jarayonida yuz beradi.

“Qurbonoy emish! Xo'p topibsanmi, qizingni otini! Demak, Qurbon hayitida tug'ilgan. Maktabda o'qituvchilik qilasan, uyingda Qur'on o'qiysan... Ilon! Munofiq!” Qizaloq hamon onasini quchoqlab turar, chamasi dadasining oldiga uchib borib bo'yniga osilgisi kelar, ammo notanish “amaki”dan qo'rqar edi.”¹

Bu o'rinda yozuvchining niyati o'sha davrda dinga, diniy marosimlarga munosabat qanday bo'lganligini ko'rsatish uchungina Qurbonoy ismini tanlaganligi biroz haqiqatdan chetroq tuyuladi. Albatta, biz ta'kidlagan fikrlarni yozuvchi o'ylagani aniq. Biroq, meningcha, Qurbonoy obrazi asarda davrning eng katta qurboni sifatida gavdalanadi. Holbuki, u go'dakligidan boshlab qancha-qancha siyosiy zug'umlarni ko'rgan, bobosidan, otasidan va so'ngida onasidan ayanchli holda ajragan edi. Bu voqealar, zug'umlar uning yuragini olib qo'ygan edi. Shuning uchun ham u taqdirga tan bergan, yozig'ida nimaiki bo'lsa, xudodan ko'rguvchi edi.

Bir qaraganda Qurbonoy obrazi asarda biz istaganchalik vazifa bajarmayotgandek tuyuladi. Uning asar bosh qahramoni Rustam bilan bir “dom”da istiqomat qiluvchi farrosh ayol ekanini bilamiz. Qurbonoy o'rniga boshqa obraz kiritilsa yoki umuman kiritilmasa

¹ O'tkir Hoshimov . Saylanma: 2 jildlik. 1-j. T.; “SHarq”, 1998, 481-bet.

ham bo‘ladigandek. Biroq, gap bunda emas, Qurbonoy bilan Rustam o‘rtasidagi munosabat unchalik chuqurlashmagan bo‘lsa-da, davr muhiti, tuzum kishilari haqidagi xulosalarimizning yana ham quvvatliroq bo‘lishida Qurbonoy obrazining o‘rni kattadir. Chunki, uning taqdiri, o‘tmish fojiasi bevosita Komissar bilan bog‘liqdir. Komissar esa, necha minglab qurbonoylarning boshiga yetgan jamiyatning “qo‘li” hisoblangan. Komissar xarakterining to‘laqonli ochilishida Qurbonoy obrazining roli kattadir.

Komissar Qurbonoyning butun umrini, yoshligini poymol qilgan shaxs. Otasi, To‘lagan akani tuhmat bilan qamatib yuboradi. Onasi Fotimani ham nomusiga tegib, uning umriga zomin bo‘ladi. Lekin Qurbonoy bularning hech qaysiga javob qaytarmaydi. Hammasini Hudoga soladi. Komissar Sovet hukumatining manqurti butun umr kommunizmni quraman deb yashaydi. Davr, ijtimoiy muhit shunday ediki, hattoki, ta’riflab berish mushkul bo‘lgan darajada, kishilar e’tiqodi “dogma” holatiga keltirilgan edi. Komissar ham ana shunday e’tiqodi qotgan, o‘zi uchun qat’iy normalarni yaratib olgan-“prinsipial” kimsa edi. Uning ruhiyat olamiga, psixologik va ma’naviy qiyofasiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, o‘zgalar fikrini tan olmaydigan, o‘z fikrida “sobit”, o‘zini jamiyatning eng kerakli ustuni, ya’ni uni “yot unsur” lardan tozalovchi kishi deb biluvchi kimsa ekanini bilib olamiz. U hech kimga ishonmaydi, hattoki farzandlari, xotini, yaqinlariga ham. Yozuvchi uning bu qiyofasini sekin-astalik bilan dalillab boradi. Davr jamiyat o‘zgarsada, bu shaxs o‘zgarmay qolaveradi. Buning natijasida u farzandlaridan ayriladi. Shu o‘rinda Qurbonoyni bir gapini keltirishni lozim topdim.

3. *Jahonda eng donishmand xalq bilasizmi bilasizmi, kim? Avstraliya aborigentlari !
Og‘ir jinoyt qilganni qamamaydi. Otmaydi, osmaydi. Yolg‘iz qoldiradi. Bitta o‘zini.
Mana o‘n yildan oshdiki komissar tanho... Bitta o‘zi !?*

Romandagi tarjimai holda, Komissarning hech qaysi millatga mansub emasligi va Sovet hukumati oldidagi „beqiyos“ hizmatlari aytiladi.

- Savolni men...

- Yig‘ishtiring demagogiyani! So‘roq qilishni bilmas ekansiz. Umuman sistemangiz aynib ketgan. Tartib yo‘q. Tartib bo‘lsa, Shomatovni organga ishga olmas edingiz.

- Kechirasiz grajdanin... o‘rtoq Komissar... Bu gaplarni siz qayoqdan bilasiz?

- Men hamma narsani bilaman. Bu sohada ish boshlaganimda sizning otangiz ham tug‘ilmagan edi.¹

Ha, uning hamma narsadan xabardor bo‘lib turishi o‘zi va jamiyat uchun eng zarur hol edi. “Ba’zilar organ deganda nuqul jazo beruvchi tashkilotni tushunadi. Unaqa emas. Organ jamiyatni yot unsurlardan himoya qiladi. Shunday ekan, uning qo‘ligina emas, “qulog‘i” ham yaxshi ishlashi shart. Har qanday tashkilotda, hatto yamoqchining do‘konida ham “quloq” bo‘lsa ziyon qilmaydi. To‘g‘ri-da, vaqti-vaqti bilan “tozalash” o‘tkazib turmasa boshqarib bo‘ladimi bu turfa jamiyatni!

Urushdan keyingi “tozalash” ham bejiz qilingani yo‘q. Ayniqsa, olifto intelligentlar haddidan oshib ketdi. Gazeta-jurnallarda sovet jamiyatini masxara qiladigan narsalar paydo bo‘la boshladi. Maktab o‘qituvchisidan tortib olingacha –hammasi “dono!”. Hammasi- “daho!” Xex!”¹

Asardan keltirilgan ushbu parchadan Komissar obrazi, uning ruhiy olami, ma’naviy qiyofasi haqida yanada aniqroq tasavvurga ega bo‘lish mumkin. U haqdagi xulosalarni jamlashga harakat qilish mumkin.

Ushbu asarda Inson-Urush-O‘lim g‘oyasi nihoyatda teran yoritilgan. Asar katta bir davrni qamrab olgan. Bu davrda esa, insonning tabiiy ehtiyoji-erk bo‘g‘ilgan, jamiyatni yakkahokim mafkura-sovet mafkurasi boshqargan edi. Asardan maqsad davrni inkor qilish, hozirgi kunga nisbat berib, salbiy fikrlar aytish emas, balki butun bir davr-sho‘ro mafkurasining intihosida shu jamiyatda ozmi-ko‘pmi yashagan insonlarning ruhiyatlarida qanday o‘zgarishlar sodir bo‘ldi va bu o‘zgarishlar adabiyotimizda qay tarzda akslanganini aniqlash va tahlil qilishdir.

Komissar davrning “qo‘l-oyog‘i”, “qulog‘i” ga aylangan kimsa. U o‘zini butkul jamiyatni unsurlardan tozalashga baxshida etgan edi. Go‘yo, bu uning uchun muqaddas vazifa edi. Shunday bo‘lsa-da, u shaxs sifatida shakllanmayotgan, ruhan tozalanishga harakat qilmayotgan, aksincha, o‘zining oniy ojizligidan-da g‘azablanadigan edi. U uchun har qanday fikr quvvatsiz, bu fikrning egasi esa doimo undan ancha “pastda” ko‘rinar edi.

¹ O‘tkir Hoshimov. Saylanma 2 jildlik. Toshkent Sharq, 1998. 439-bet.

¹ O‘tkir Hoshimov. Saylanma 2 jildlik. Toshkent Sharq, 1998. 440-bet.

Roman soʻngida komissar hayoti poyoniga yetib qolgan boʻlsada, biroq u, shu umri davomida shaxs sifatida shakllanmadi, balki shoʻro mafkurasining «maxsus odami» sifatida yashab oʻtdi. Uning kuzi allaqachon kelgan. Lekin Komissar shunday tubanlashib ketganki, bu haqiqatni tan olgisi kelmaydi. Oʻylab qaralsa, uni hamma tark etdi. Naziradek ayol (xotini), farzandlari, kelinlari undan yuz oʻgirdi. Keyingi xotinidan u vafo topmadi. Na bir doʻst, na bir suyanchiq qolmadi. Soʻngida esa, u eʼtiqod qoʻygan jamiyat, mafkura tanazzulga yuz tutdi. Shunday boʻlsa-da, u aynan shu holatni-haqiqatni anglab yetishdan mahrum. Chunki, u, butunlay, inson qiyofasidagi hayvonga aylanib ulgurgan, har qanday insoniy his-tuygʻulardan mosuvo, “qotma” ga aylangan mahluq edi.

Onadan tugʻilmagan jonzot yoʻq. Jannatdan yer yuziga haydalgan Odam Ato, Momo Havo, Azozil va ilonni istisno qilganda, barcha jonzotni ona tuqqan. Hadislarida aytilganidek har bir goʻdak tugʻilganda musulmon boʻlib tugʻiladi. Ammo ulgʻaygan sari uning dini ham, feʼl-atvori ham oʻzgarishi mumkin. Bu muhitga, muhitdagi tarbiyaga bogʻliq. Ajabki, boʻritabiat komissarlarni ham ona tuqqan. Soatni ham iymoni butun ona dunyoga keltirgan. Biroq keyinchalik muhitning taʼsiri bilan ularning hammasi oqpadarlik tavqi-laʼnatini boʻyniga osgan. Buni komissar misolida koʻrishimiz mumkin.

Badiiy ijodda ruhiy tahlilning oʻrni va ahamiyati beqiyos. Har qanday badiiy asarning darajasi unda inson qalbi haqidagi haqiqat qay yoʻsinda, qanday ifoda etilgani yoki tasvirlanganligiga koʻra belgilanadi. Badiiy asarlar markazidagi inson qiyofasi uning ruhiyati tahlili orqali ochib beriladi. Sanʼatkor-ijodkorlar yaratgan asarlarga eʼtibor qaratilsa, jahon adabiyotining yetuk durdonalari sanalmish asar mualliflari ruhshunos-insonshunos sifatida qalam tebratganliklarining guvohi boʻlish mumkin.

III BOB. “Tushda kechgan umrlar” romanining syujet, obraz, uslub xususiyatlari

80-yillarning oxirlariga kelib, jamiyat hayotida ko‘p o‘zgarishlar yuz bera boshladi. Qayta qurish, oshkoralik tufayli mavjud muammolar xususida gapirila boshladi. Uzoq yillar hukmronlik qilgan, chirib bitayotgan sotsialistik tuzumning asl qiyofasi ko‘rinib qoldi. Uzoq yillar gegimon bo‘lgan kommunistik partiya o‘z o‘rnini saqlab qolishga, jamiyat hayotini yana bir bor o‘zgartirishga qayta-qayta urina boshladi. Lekin bu harakatlar faqatgina ko‘ngilsizliklarga sabab bo‘ldi. bunga misol qilib, O‘zbekistonda markaz tomonidan jinoyatchilikka, poraxo‘rlikka barham berish niyatida olib borilgan harakat “o‘zbek ishi” deb nom olgan ommaviy qatag‘on kompaniyasiga aylanib ketdi. 30-50-yillardagi qatag‘on manzaralari takrorlandi. Jamiyat hayotidagi mana shunday manzaralar adabiyotda o‘zgacha qahramonlar hayoti tasvirlangan asarlarning paydo bo‘lishiga zamin hozirladi. Ko‘plar e‘tiqod qo‘ygan, ishongan tuzumning barbod bo‘lishi, butun umrini, hayotini shu tuzumga xizmat qilishga sarflagan insonlarning ishongani sarob bo‘lib chiqishi O‘.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanida mahorat bilan tasvirlandi. Unda mustabid tuzumning haqiqiy qiyofasi, odamlar ishongan aqidalarning bema‘niligi ko‘rsatib berildi.

“Tushda kechgan umrlar” romanida ham adibning avval yaratilgan romani “Ikki eshik orasi” romani kabi voqelik bir necha roviylar tilidan hikoya qilinadi. Bu usul adib uchun o‘z g‘oyasi va fikrlarini ifoda etishning vositasi bo‘lib xizmat qilgan. Aynan shu holat asar syujetining ham o‘ziga xosligini ta‘minlagan Badiiy asarda syujet markaziy ahamiyatga ega hisoblanadi. Syujet atamasiga ilmiy adabiyotlarda turli ta‘riflar berilgan. Masalan, “Adabiyotshunoslik lug‘ati”da “Syujet (frans. — predmet, “asosga qo‘yilgan narsa”) badiiy shaklning eng muhim elementlaridan biri sanalib, badiiy asardagi bir-biriga uzviy bog‘liq holda kechadigan, qahramonlarning xatti-harakatlaridan tarkib topuvchi voqealar tizimini anglatadi. Umuman, sujetlilik badiiy adabiyotning xos xususiyatlaridan biri bo‘lib, barcha turdagi badiiy asarlarda ham syujet mavjuddir”¹, deyiladi. Har bir asarning syujeti qaysi janrga mansubligiga qarab o‘ziga xos tarzda bo‘ladi. Xususan, epik

¹ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшunoslik луғати. Тошкент, Академнашр, 2013 йил, 288-бет

janrdagi asarlar syujet va kompozitsiyasi yaxlit butunlikka ega ekani bilan lirik va dramatik turga mansub asarlardan ajralib turadi. Muallif uchun syujet voqealari personajlar xarakterining ochilishi, shakllanishi muhim asos vazifasini o‘taydi. “Syujetning badiiy asardagi funksiyalari haqida so‘z ketganda, avvalo, uning *asar problemasini badiiy tadqiq etishga imkon beradigan hayot materialini uyushtirib berishini* aytish kerak”². Demak, syujetning qanday bo‘lishi muallif niyatiga bog‘liqdir. Masalan, “Tushda kechgan umrlar” uchun tanlagan sujetda voqealarning bir nechta personajlar hayoti misolida ko‘rsatilishi — muallif ijodiy niyatni amalga oshirish uchun qulay usuldir. Negaki, romandagi syujet chizig‘ining Rustam, Komissar, Qurbonoy xola liniyalari orasida kechishi yozuvchini yozishga undagan muammolarni ifodalashga imkonini yaratdi. Jumladan, farrosh kampir–Qurbonoy xolaning qismati, Komissar Soat G‘aniyevning fojiasi roman bosh qahramoni Rustamning taqdiri bilan bog‘liq voqealarga uzviy bog‘langan holda olib kiriladi va ular yozuvchiga Afg‘on urushi hamda “O‘zbek ishi” fojialari bilan bog‘liq muammolarini yoritish, ko‘rsatish imkonini yaratadi

Albatta har bir badiiy asar syujeti unda ishtirok etuvchi katta-kichik personajlarning harakatidan tashkil topadi. Harakat tashqi tamonlama yoki ichki– o‘y-hayol, ruhiyatdagi o‘zgarishlar ma’nosida bo‘ladi. Shunga asoslanib badiiy asarlarni bu harakat tiplaridan qaysi biri yetakchilik qilishiga qarab syujetning ikki turi ajratiladi: a) “tashqi harakat” dinamikasiga asoslangan sujet va b) “ichki harakat” dinamikasiga asoslangan syujetlar. Tashqi harakat dinamikasiga asoslangan syujetlarda personajlarning muayyan maqsad yo‘lidagi xatti-harakatlari, kurash va to‘qnashuvlari, hayotidagi burilishlar tasvirlanadi, shu asosda ularning taqdirida, ijtimoiy mavqeida muayyan o‘zgarishlar yuz beradi. Sodda qilib aytsak, bu xil syujetli asarlarda voqea to‘laonli tasvirlanadi, u o‘z holicha ham badiiy-estetik qimmat kasb etadi. Syujetning ikkinchi tipiga asoslangan asarlar adabiyotimizda ancha keyin, 80-yillardan boshlab maydonga kela boshladi. Biz tahlil qilayotganimiz “Tushda kechgan umrlar” asarida tashqi harakat dinamikasiga asoslangan syujet yetakchilik qiladi. Unda Rustam, Komissar, Qurbonoy xola kabi obrazlar hayotiga tegishli voqealar, ular hayotidagi burilishlar, o‘zgarishlar to‘liq tasvirlangan. Lekin

² . Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш//WWW.ZIYOUZ.COM. kutubxonasi

qahramonlarning o‘y-hayollari, ruhiyatida kechayotgan o‘zgarishlarga asoslanib aytish mumkinki, asarda ichki harakat dinamikasiga asoslangan syujeting ham elementlari bor. Adabiyot nazariyasiga oid kitoblarda “badiiy asarda tasvirlangan voqealar bir tizimga bog‘lanar ekan, ular orasida asosan ikki turli munosabat kuzatiladi. Syujetdagi voqealarning o‘zaro munosabatiga ko‘ra *xronikal va konsentrik* syujet turlari ajratiladi”¹. Xronikal syujetda voqealar orasida vaqt munosabati(A voqea yuz berganidan so‘ng B voqea yuz berdi) yetakchilik qilsa, konsentrik syujet voqealari orasida sabab-natija munosabati(A voqea yuz bergani uchun B voqea yuz berdi) yetakchilik qiladi. “Tushda kechgan umrlar” romanida biz har ikki syujet turini qorishiq holatda uchratamiz. Unda xronikal syujetga xos qahramon taqdirini davriy izchillikda, uning xarakterini rivojlanishda ko‘rsatish, asosiy syujet bilan yondosh holda yordamchi syujet chiziqlarini ham yurgizish, juda katta hayot materialini qamrab olish imkoniyatlaridan unumli foydalanilgan. Muallif romanda retrospeksiya usulidan — zamonda ortga qaytish imkoniyatlaridan keng foydalangan. Kuzatishlarga tayanib aytish mumkinki, syujetning mazkur turi asarda boshqalariga qaraganda yetakchi o‘rini egallagan. Ma’lumki, syujet ijodkorning badiiy niyatiga muvofiq ravishda asarda berilgan voqeani ifodalaydi. Bunda voqealar ketma-ket, izchillik bilan yoritilmasligi mumkin. Chunki u muallifning badiiy niyati, asarning mantiqiy asosiga ko‘ra ifodalanadi. Barcha asarlarda ilmiy adabiyotlarda aytilganidek avval ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim kabi ketma-ketlik bo‘lmasligi mumkin. Buni “Tushda kechgan umrlar” romani misolida ham ko‘rish mumkin. Asar bosh qahramon Rustamning oxirgi kundaligidan boshlanadi va Qurbonoy xolaning har kungi tashvishlariga ulanib ketadi. Aynan, Qurbonoy xola asar boshlanishidayoq Rustamning murdasini ko‘rib qoladi. Roman kulminatsiya bilan boshlanadi. So‘ng yozuvchi chekinish usulini qo‘llab bosh qahramon Rustamning o‘limi va u bilan bog‘liq tafsilotlarni yoritishga kirishadi. Roman syujeti odatdagi syujetlardan bir oz farqli. Unda asar syujeti bir nechta liniyalarga bo‘linib ketadi:

4. Rustam- Shahnoza- Rustamning otasi liniyasi
5. Qurbonoy xola-To‘lagan-Fotima liniyasi

¹ Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш//WWW.ZIYOUZ.COM. kutubxonasi

6. Komissar Soat G‘aniev liniyasi
7. Grisha-Vasilev Grigoriy Stepanovich liniyasi

Yozuvchi har bir syujet liniyasini mustaqil holda rivojlantiradi. Har birining o‘z konflikti, tuguni, voqealar rivoji, kulminatsiyasi, yechimi bor. Rustamning syujet liniyasi kulminatsiyadan boshlanib, so‘ng ekspozitsiya, tugun, voqelar rivoji va yechim ketma-ketligida tasvirlanadi. Ma‘lumki, badiiy asar syujeti ekspozitsiya, tugun, voqea rivoji, kulminatsiya, yechim singari unsurlardan tarkib topadi. *Ekspozitsiya* syujetning boshlanish qismi bo‘lib, o‘quvchini asar voqealari kechadigan joy, qahramonlar, asar konflikti yetilgan shart-sharoitlar bilan tanishtiradi. Aytish kerakki, ekspozitsiya hajm e‘tibori bilan turlicha bo‘lishi va asarning turli o‘rinlarida kelishi, ba‘zan umuman tushirib qoldirilishi mumkin. Masalan, “Tushda kechgan umrlar”da kechikkan holda kulminatsiyadan so‘ng keladi. So‘ng Rustamning o‘limi bilan bog‘liq tafsilotlar ketadi. Qurbonoy xola liniyasida esa, ekspozitsiya tartib bilan kelgan. Uning biqini achishib uyg‘onishi-yu, ertalablari ko‘cha supurishga chiqishi voqealari tasviri ekspozitsiyadir. Komissar liniyasida esa u qisqaroq va voqealar rivoji oralig‘ida beriladi. Grisha liniyasida ekspozitsiya anchayin batafsil berilgan. Buni o‘ziga xos sababi bor. Yozuvchi “noyob kadr” sifatida keltirilgan bunday nushalarning aslida qanday ekanini yaqqol tasvirlamoqchi bo‘lgan.

Romanda tugun ham o‘ziga xos tarzda qo‘yilgan. Asarda mavjud syujet liniyalari o‘z tuguniga ega bo‘lishi mumkin ekan. *Tugun* asar voqealarining boshlanishiga turtki bo‘lgan voqea, asar konflikti qo‘yilgan joydir. Ekspozitsiyadan farqli o‘laroq, tugun syujetning zaruriy elementi sanaladi, ya‘ni u sujetda har vaqt hozirdir. Tugun, odatda, asarning boshlanishida, ekspozitsiyadan keyinoq beriladi. Shunisi ham borki, ba‘zi katta hajmli asarlar sujetida bir emas, bir nechta tugunga duch kelishimiz ham mumkin. “Tushda kechgan umrlar”da ham shunday. Rustamning Afg‘on urushiga olinishi Rustam liniyasining tuguni bo‘lsa, Soat G‘aniyevning ko‘nglida “eshonvachcha” Fotimaga nisbatan nimalarnidir uyg‘onishi va bolalar tomonidan izzat-nafsi kamsitilgandagi holati komissar liniyasining tuguni.

Tugundan keyingi voqealar zanjiri *voqea rivoji* deb yuritiladi. Odatda syujet voqealari bosqichma-bosqich rivojlantirib boriladi. Asardagi voqealar rivojining eng

yuqori nuqtasi, undagi konflikt benihoya kuchaygan o'zni kulminatsiya deb yuritiladi. Masalan, Rustamning o'limi roman kulminatsiyasi sanaladi. Undan tashqari komissarning o'g'li Mauzer tomonidan "Sizning o'g'lingiz ekanimdan uyalamam" deb aytgan paytdagi holatni komissar liniyasining kulminatsiyasi deyish mumkin. Chunki, ayni shu nuqtada komissarning va tuzumning g'ayriinsoniylikka asoslangan qiyofasi ko'rsatiladi. Mana shu gap Soat G'aniyev ko'ksini o'qdek teshib o'tadi. Kulminatsiya endi asar voqealarining yechimga tomon intilishini, bir tomonga hal bo'lishini taqozo qiladi. Yechim syujet voqealari rivojining yakuni, ularning nihoyasida qahramonlar ruhiyatida, taqdirida yuzaga kelgan holatdir. Yechimda konfliktli holat, qahramonlar orasidagi ziddiyatlar o'zining badiiy yechimini topadi. Yechim konfliktning hal bo'lganini ko'rsatishi bilan birga uning hal bo'lmasligini ham ko'rsatadi. Rustam liniyasi konfliktini yechimi berilmagan. U o'z joniga qasd qilgan. Komissar liniyasining yechimi esa qo'rqinchli tushlar, yolg'izlik, odamni yutaman deb turgan uyda tong otishini kutib, nomalum xadik bilan yashashdir. Qurbonoy xola liniyasida esa, barcha bo'lib o'tgan ishlar Olloning irodasi ekani aytiladi.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ldiki, *tugun, voqea rivoji va kulminatsiya syujetni tutib turuvchi asosiy unsurlar* sanaladi va ular har qanday syujetda mavjud bo'ladi. Ekspozitsiya bilan yechim esa syujetning shart bo'lmagan elementlari bo'lib, ularning asarda bo'lish yoki bo'lmasligi yozuvchining ijodiy niyati, ijodiy individualligi, badiiy tasvir va talqin yo'sini bilan bog'liqdir.

"Tushda kechgan umrlar" da yozuvchi qo'llagan syujetning turi usul *retrospeksiya* deb atalib, uning mohiyati shuki, bunda yozuvchi syujet voqealarini to'xtatib o'tmishga, ilgari bo'lib o'tgan voqealar tasviriga o'tadi. Roman boshlanishida tasvirlangan farrosh Qurbonoy xola roman o'rtalariga kelib, otasi nohaq qamalgan, onasi komissar tomonidan zo'rlangan 14 yoshli qizcha tarzida namoyon bo'ladi. Yoki roman boshida o'limi tasvirlangan bosh qahramon Rustam voqealar rivoji davomida talaba, askar, uylangan yigit, otasi uchun kurashayotgan qahramon sifatida batafsil tasvirlanadi.

Ma'lumki, badiiy asarda tasvirlanayotgan voqyealar makon va zamonda kechadi, shunga ko'ra adabiyotshunoslikda "*badiiy vaqt*" tushunchasi keng qo'llaniladi. "Tushda kechgan umrlar"da yozuvchi ijodiy niyatini amalga oshirish yo'lida "*badiiy vaqt*"

imkoniyatlaridan keng foydalangan. Adib zarur o‘rinda asar vaqtidan chekinib, o‘tmishda yuz bergan voqealarni tasvirlaydi bu narsa “*retrospektiv vaqt*” deyiladi. Yozuvchi “*parallel vaqt*” dan ham unumli foydalangan. Unda yuz berishi jihatidan bir paytga to‘g‘ri keladigan voqealarni navbati bilan tasvirlagan. Rustamning Afg‘on urushida ekani voqeasi, dadasining qamalishi, komissarning o‘g‘illari bilan bog‘liq kechayotgan hayoti, Qurbonoy xolaning qizi Umida va nabiralari bilan kechayotgan voqealar tasvirining ketma-ket o‘rin almashib tasvirlanishida biz buni ko‘rishimiz mumkin.

Badiiy asar syujeti voqealardan, voqealar esa personajlarning xatti-harakatlari, o‘zaro murakkab munosabatlari, ziddiyatlaridan tarkib topgani bois ham uni hayot ziddiyatlarini umumlashtiruvchi voqealar sistemasi sifatida ta‘riflanadi. Syujet bilan konflikt orasida ikkiyoqlama aloqa kuzatiladi: bir tomondan, syujet konfliktlarni umumlashtirib namoyon qiladi, ikkinchi tomondan, konflikt syujetni harakatga keltiruvchi asosiy kuch sanaladi. Ko‘rinadiki, syujet va konflikt badiiy asarda uyg‘unlashadi, biri ikkinchisini taqozo qiladi. *Konflikt* (lot. to‘qnashuv) deganda badiiy asar personajlarining o‘zaro kurashlari, qahramonning o‘z muhiti bilan ziddiyatlari, shuningdek, uning ruhiyatida kechuvchi qarama-qarshiliklar tushuniladi. Badiiy asar voqelikni badiiy aks ettirgani va uning markazida inson obrazi turgani uchun ham insonning real hayotida mavjud konfliktlarning bari unda badiiy aksini topadi¹. Shu nuqtayi nazardan badiiy konfliktning uchta turi farqlanadi:

1. Xarakterlararo konflikt.
2. Qahramon va muhit konflikti.
3. Ichki(psixologik) konflikt.

Aytish kerakki, konfliktning mazkur turlari badiiy asarda aralash holda zuhur etadi va o‘zaro uzviy aloqada bo‘ladi: biri ikkinchisiga o‘tadi, biri ikkinchisini keltirib chiqaradi, biri ikkinchisi orqali ifodalanadi va h.k. Ya’ni, qahramonning muhit bilan konflikti uning boshqa personajlar bilan to‘qnashuvlari, ruhiyatidagi ziddiyatli jarayonlar tasviri orqali ochib beriladi. Masalan, Rustam— o‘z muhiti bilan ziddiyatga kirishgan qahramon. Rustamning muhit bilan ziddiyati uning Afg‘on urushining naqadar dahshatli be‘manilik

¹ Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш//WWW.ZIYOUZ.COM. kutubxonasi

ekanini anglab yetganida, o‘zi va otasi kabilar ishongan sistemaning nopokligi, adolatsizligini anglab yetganida namoyon bo‘ladi. Konfliktning barcha turlari ham qahramonni muayyan bir harakatga undaydi, ayni shu narsa konfliktni syujetni harakatga keltiruvchi asosiy kuch sifatida ko‘rsatadi. Rustam adolat qidiradi. Otasining nohaq qamalganini kimlargadir isbot qilmoqchi bo‘ladi : “O‘zbekiston shunchalik aynib ketgan ekan, deydi kinoya bilan. – markazga tola o‘rniga vagonda havo, samalyotda diplomat to‘la pul bo‘lgan ekan, nega u yoqdagilar indamabdi? Nega “bizga pul kerak emas, tola kerak?” demabdi nega bu yoqdan turib pora uzatganlarni qamoqqa tiqasizlar-u, u yoqdan turib pora olgan kazo-kazolar bilan ishingiz yo‘q?”, deya nohaq sistemaga qarshi ziddiyatli munosabatini ko‘rsatadi. Uning o‘ylari, harakatlari asosida o‘zining kimligini, hayotdagi o‘rnini anglashga intilish, ruhiyatida murakkab o‘ylov jarayoni (“ichki harakat”) boshlandi. Bu o‘ylovlar natijasida u nafaqat, o‘zini shaxs sifatida tanishga, balki, o‘zi ham bir vakili bo‘lgan xalqning ijtimoiy holatini, fojiasini anglab yetdi. Mavjud adolatsizlikka qarshi isyon qildi. Uning o‘limi ham shu tufayli edi. U “donolar kabi hayotni jim kuzatib” mantiqsizliklarning guvohi bo‘ldi. Asar konflikti qahramonning qay yo‘sin harakat qilishini ham belgilagan va shu asosda syujet voqealarining rivojlanishiga ham ta’sir qilgan. Masalan, Rustam rostgo‘y va boshqalarni ham shunday o‘ylardi. Lekin ko‘rdiki, hamma uningdek, otasidek emas. Generallar urush bahona shuhrat orttirish payida. Oddiy askarlar snaryad tagida portlab, o‘ligi temir tobutda kelib tursa-da, ofitserlar “prokat”ga olgan xotini bilan aysh qiladi.

“Sen jangga kirib, o‘lmay chiqsang Vatan nomidan rahmat eshitasan, katta ofitserning “prokat”ga olgan xotini bo‘lsa, Vatan oldidagi “xizmatlari” uchun orden oladi! Bildingmi!”

Nimanidir anglagandek bo‘ldim...¹

Mana shu tarzda anglashlar yig‘ilib borib bosh qahramonning muhit bilan ziddiyatini hosil qiladi. Bu esa, syujet dinamikasini kuchaytirdi. Konfliktning boshqa turi esa qahramonlar o‘rtasida kechadi. Masalan, Rustam va komissar, Komissar va “eshonvachchalar” Fotima, Xusan, Qurbonoy, eshonning kuyovi To‘lagan o‘rtasidagi

¹ O‘tkir Hoshimov. Saylanma. IV jild. –T.: Sharq, 2011. 87-bet.

ziddiyat, Rustam va Grisha o'rtasidagi ziddiyatlarda ham qahramonlarning qiyofasi ochib beriladi. Bular asosiy konfliktni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

O'tkir Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar" romanining voqealari kuz tasvirini berish orqali boshlanadi. E'tibor qilinsa, ijodkorning badiiy mahorati shunda ko'rinadiki, voqealarni "...kuz o'lim to'shagida yotgan bemorga o'xshaydi..." tashbehi bilan boshlab, o'quvchini keyinroqda yuz beradigan fojeiy vaziyatga ruhiy jihatdan tayyorlab oladi

Kuz kunlarining birida, ayni tong-sahar pallada, ko'p qavatli uy yerto'lasining zinasida bir odamning jasadi topiladi. Asar tuguni shu joydan boshlanadi. Syujet voqealarining o'ziga xos tarzda tartiblanishi asarning badiiy quvvatini yanada oshiradi. Dastavval, Rustamning oxirgi kundaligidan lavhalar keltirilsa, tugun qo'yilishi bilan oq bosh qahramon va u bilan bog'liq bo'lgan voqealar, uning yaqinlari va ular bilan kechgan voqea-hodisalar birma-bir tasvirlana boshlaydi. Voqealar rivoji aynan o'quvchi istagan bir me'yorda kechadi.

Asarni mutolaa qilar ekansan, Afg'on urushidan endigina qaytgan, sevgan qiziga uylangan, hayotdan hali orzu-umidlari bisyor bo'lgan mard yigitning kim tomonidan o'ldirilganligi, nima sababdan uning bu holga tushgani haqida o'ylay boshlaysan. Miyangda o'sha savollar takror-takror aylanaveradi.

Adib sekin-asta Rustam hayotini ko'z o'ngimizda gavdalantirib berar ekan, biz uning turmushi odam bolasi chidashi mumkin bo'lmagan tarzda og'ir kechganini his qilamiz. "Taqdirni qo'l bilan yaratuvchi inson" degan hikmatli gap bor. Biroq, Rustam o'z taqdirini o'zi yaratishga ulgurmaydi, holbuki, u unib-o'sgan muhit, davr, u yashagan tuzum Rustamni butunlay o'ziga bo'ysundirib oladi.

Asarni yaxshiroq anglashimiz uchun undagi qahramonlarni bir-biri bilan bog'liq holda tahlil etishimizga to'g'ri keladi. Bunda bizga, bu asar qahramonlarining taqdiri bir-biriga chambarchas bog'langanligi, ular ruhiy dunyosining o'zaro uyg'unligi, yaqinligi qo'l keladi.

Darhaqiqat asarda Rustam, Qurbonoy, Komissar, Sanjar, Shahnoza, Grisha kabi qahramonlarning taqdiri bir ipga chizilgandek, go'yo.

Muallif hayot haqida nimaiki demoqchi bo'lsa, shuning hammasi pirovardida badiiy asarda tasvirlangan insonlar-qahramonlarning muayyan sharoiti, xulq-atvori, psixologiyasi, xatti-harakatlari, o'y-xayollarida o'z aksini topadi.

O'tkir Hoshimovning badiiy niyati ham o'tish davri, ya'ni asrimizning 80-90-yillari hayotini Rustam, Shahnoza, Komissar, Qurbonoy va boshqa obrazlarning taqdirleri, afg'on urushining ayanchli oqibatlari, "O'zbek ishi" tufayli minglab halol, mehnatkash kishilar tuhmatlar bo'ronida qolib, poraxo'rlikda yoki pora berishda ayblanganliklari, inson erkini bo'g'uvchi, shaxsiyatini poymol qiluvchi, barcha huquqlaridan mosuvo etuvchi jamiyat millionlab kishilar boshiga ham ruhiy, ham jismoniy qiynoqlar solganini haqqoniy suratda ko'rsatishga qaratiladi.

Asar bosh qahramonlari Rustam, Komissar, Qurbonoylardir. Bu uchlik-obrazlar asarning g'oyaviy konsepsiyasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Roman o'ziga xos obrazlar tizimiga ega. Unda Quro'ni Karimda keltirilgan "ilk syujet" bilan bevosita bog'liq. "Roman obrazlar sistemasining asos-qurilmasini tashkil etuvchi ilohiy axborot negizidagi obraz-triadani qayta ishlash tajribasi yevropa romanchiligi an'alarida mavjud edi"⁸ Adabiyotshunos U. Jo'raqulov fikricha, mumtoz dostonchiligimizda bu uchlik – oshiq, ma'shuqa, raqib tarzida talqin qilingan. "Tushda kechgan umrlar" romanida alohida tarzda rivojlangan har bir syujet liniyasida bu uchlikning elementlarini topish mumkin. Masalan, Rustam-Shahnoza, Sanjar(Lekin u bosh qahramonlar hayotiga ta'sir o'tkazadigan darajada kuchli raqib emas) hamda Fotima-To'lagan-Soat uchligi. Rustamning baxtiga Sanjar emas, u yashab turgan tuzum chang soldi. To'lagan va Fotimaning baxtiga esa juda kuchli raqib – Soat chang soladi. U "ilk" syujetdagi shayton obraziga qaysidir ma'noda juda mos keladi.

Komissar obrazi murakkab obrazlardan biridir. Uning murakkabligi shundaki, harakatlarini, faoliyatini oqlab ham, qoralab ham bo'lmaydi. Nazarimda, u, sovet davrining ramziy ifodasiga o'xshaydi. Asarni o'qish davomida, ko'proq, uning salbiy xususiyatlari ko'zga tashlansa-da, biz uni butunlay inkor eta olmaymiz.

Jo'raqulov U. Nazariy poetika asoslari. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2015 yil, 164-6

Davr, ijtimoiy muhit shunday ediki, hattoki, tariflab berish mushkul bo'lgan darajada, kishilar e'tiqodi "dogma" holatiga keltirilgan edi. Komissar ham ana shunday e'tiqodi qotgan, o'zi uchun qat'iy normalarni yaratib olgan—"prinsipial" kimsa edi. Uning ruhiyat olamiga, psixologik va ma'naviy qiyofasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, o'zgaralar fikrini tan olmaydigan, o'z fikrida "sobit", o'zini jamiyatning eng kerakli ustuni, ya'ni uni "yot unsur" lardan tozalovchi kishi deb biluvchi kimsa ekanini bilib olamiz. U hech kimga ishonmaydi, hattoki farzandlari, xotini, yaqinlariga ham. Yozuvchi uning bu qiyofasini sekin-astalik bilan dalillab boradi. Birinchi dalil uning tergov hujjatidan keltirilgan biografiyasida ko'rinadi.

Roman voqealari Rustanning oxirgi kundaligidan boshlandi va asta sekin Qurbanoy xolaning har kungi yumushlariga o'z o'rnini bo'shatib beradi. Romanning asosiy voqealari to'rt oy ichida bo'lib o'tadi. Ya'ni Rustanning vafotidan uning o'limi haqidagi ish yopilguncha. Qisqirgan epizodlarda romanning asosiy voqealariga qahramonlarning kundaligi, xotiralari, xatti –harakatlari, o'y –fikrlari, ustaliklari tarzida mohirlik bilan singdirib yuboriladi. Roman bosh qahramoni Rustam oliygoh talabasi, Sovuq urush tufayli yuzaga kelgan Afg'on urushi qatnashchisi, ayni chog'da jabrlanuvchisi. U afg'on urushidan kontuzyaga uchrab, eng achinarlisi, majruh holda uyiga qaytadi. Yozuvchi Rustanning kundaliklari orqali afg'on urushi janglarini tasvirlar ekan bu ma'nisiz urushning mohiyatini, mohirlik bilan ochadi. Urushdan qaytgan Rustam, o'z hayotini izga tushirishga urinadi, Taassufki, Rustanning hayoti endi o'nglanmaydi. U tirik o'likka aylangan edi. Bunday holatda, ruhiy azoblardan o'lib qutilishdan boshqa chora qolmagandek go'yo. Rustam-ku Afg'ondan majruh bo'lib keldi. Uning xotini Shahnoza esa, tinch hayotida, ota–onasining bag'rida ham bu urushning asoratlarini achchig'ini tortib ko'radi. Asarda roman voqealarini harakatga keltiruvchi, obraz komissar obrazi harakatlantiriladi. Komissar obrazi orqali adib o'ttizinchi yillar qatag'onlarining butun dahshatini, urush davri va urushdan keyingi qatag'onlarning mohiyatini ochib beradi. Aytish kerakki, Komissar yig'ma obraz. Mustabid tuzumning alg'ov – dalg'ov yillarida davr talato'plaridan o'z manfaa'ti yo'lida foydalangan qabix kimsalar, mustabid tuzumning hukmronlik yillarida shakllantirilgan partiyaning "chast berib turuvchi sodiq

askarlari” (A.Qahhor), shuningdek, dohiyning har bir gapini partiyaning yo‘lini eng to‘g‘ri yo‘l deb biluvchi chekistlarning tipik vakili. Kamissar SSSR ning timsoli, bu narsa muallifning kamissarga bergan tarifgida ham o‘z aksini topadi. Mana o‘sha tarif: “G‘aniyev Soat G‘aniyevich 75 yoshda. Ittifoq miqyosidagi pentsioner millati - yo‘q . So‘qqa bosh . Avval sudlanmagan”¹

Yozuvchi bu qahramoning yoshlik paytlaridagi noqobil ishlarini shunday ko‘rsatib beradiki, xalqimiz boshiga tushgan kulfatlar va shu kulfatlarni battar og‘irlashtirgan o‘z ichimizdan chiqqan manqurtlar ekanligiga o‘quvchining ishonchi komil bo‘ladi. Soat G‘aniyev otasining izidan borib, otasining inqilobiy faoliyatini ko‘rib ulg‘aygan va “o‘n besh yoshidanoq komissar bo‘lgan”² U o‘sha kezlardayoq qo‘shnisining devori nima uchun o‘zlarinikidan balandligini so‘raydi. Otasi qo‘shnisi eshonning sinfiy dushmanligini, sirlarini odamlardan yashirmoq uchun devori baland ekanligini aytadi. Soatning tafakkuri birinchi qadamlardayoq ana shunday egri yo‘ldan ketadi. Asta-sekin o‘z tamoyillarini ishlab chiqadi. U organda ishlar ekan hammaga dushman deb qaraydi, hammadan gumonsirashni o‘zining oilaviy burchi deb biladi. “Yuz foiz hammadan hatto o‘zining xotinidan, bolasidan gumon qilmagan kishidan haqiqiy chekist chiqmaydi.”³ Bu uning hayotdagi amoli. Shu tarzda komissar yoshligida birga o‘ynab katta bo‘lgan bolalarning ustidan tuxmatlar uyishtirib ularni qamatadi. O‘zining tuzumga sadoqatini isbotlash uchun ko‘pgina yaqin odamlarining yostig‘ini quritish bilan cheklanmay so‘roq paytida ularni jismonan azoblashning juda daxshatli yo‘llarini o‘ylab topadi. Hatto onasining ta‘ziasiga ham “kela olmaydi”⁴ Bu obraz orqali yozuvchi e‘tiqodsiz, imonsiz kishi, faravonlikka, baxt – saodatga erishishning yakka–yu yagona yo‘li sotqinlik, josuslik deb bilishini aniq hayotiy lavhalarda ko‘rsatadi. Sotqinlik dardiga girifdor bo‘lgan bunday kimsalar pul berilsa bas, hamma narsani, hatto padari buzrukvori-yu, oq sut bergan onasidan ham tonadi. E‘zozlaydigan, sajda qiladigan g‘oyasining bo‘lmasligi insonni oddiy ijrochiga aylantirib qo‘yadi. Komissarning falsafasi quyidagicha: “Afitser deganning bittayu bitta huquqi bor:

¹ O‘tkir Hoshimov. Saylanma. IV jild. –T.: Sharq, 2011. 34-bet.

² O‘tkir Hoshimov. Saylanma. IV,jild –T. 2011. 35-bet.

³ O‘tkir Hoshimov. Saylanma. IV. jild –T. 2011. 123-bet.

⁴ O‘tkir Hoshimov. Saylanma. IV,jild –T. 2011. 52-bet.

u ham bo'lsa buyruqni bajarish! Yuqoridan falonchini qama degan buyruq keldimi, o'sha zaxoti qamaydi, surgin qil desa, surgun qiladi. Ot desa otadiyam... Basharti ertaga birisi begunoh ekan oqlansin, degan hukm bo'lsa oqlaydi! Bu dunyo muttasil aylanib turadigan murakkab mexanizm. Odamlar o'sha mexanizmning kichik bir vintchasi xolos. Har bir vinto'z vazifasini ado etmog'i kerak."

Muallif oxir oqibatda bunday sotqin qonxor kishilar xalqning, yurtning nafratiga uchraydigan, odamlarning yuziga tik qarolmaydilar, to'y hashamlarga kela olmaydilar ular tirik murdaga aylanib qoladilar, degan g'oyani ilgari suradi. Ma'naviy qashshoqlikning eng dahshatlisi mustaqil fikrlash madaniyatining yo'qligidir. Mustaqil fikri yo'q kishi qo'rqqoqdir, qo'rqqoqlik bilan e'tiqodsizlik biri ikkinchisini kemirib boraveradi. Jamiyat uchun eng xavfli shaxs bu o'z dardini ichiga yutib, qo'rquv bilan yashayotgan kishidir. Xuddi o'sha qo'rqqoq oqni - qora, qorani- oq qilib ko'rsatadi.

O'tkir Hoshimov Soat G'aniyev timsolini chizar ekan "zamon bilan hamnafas" bu kamissarning nopokligini ko'rsatuvchi lavhalarini beradi. U bir mahallada o'ynab o'sgan do'sti To'laganning qamalishiga bosh qosh bo'ladi. Uni qamatgandan keyin xotini Fotimaning nomusini poymol qilib, qizi Qurbonoy yetim qoladi.

Adib bu bilan xalqimizning ma'naviyat bobida shunday tanazzulga kelib qolganini ta'kidlaydi. Soat G'aniyevning e'tiqodsizligi shu darajadaki, u hatto musulmon olamining muqaddas sanalmish "Qur'oni Karim" ni topib olib burda-burda qilib tashlaydi. Rahbarlik komissar uchun, dushmanlardan qasos olish quroli, u o'z xoxlagan ishini qiladi. Lekin u o'zining asl basharasi ochilayotganidan bexabar.

Romanda urush talqini tamomila yangicha. Avvalgi urush haqidagi asarlardan farqli o'laroq bu yerda qarama-qarshi turgan kuchlarni do'st-u-dushmanga, oq-u-qoraga ajratish yo'q. Bu yerda g'oliblar-u mag'lublar, qahramonlar-u hoyinlar yo'q, faqat urush qurbonlari, o'sha davrdagi ijtimoiy tuzum, mafkuraviy ayirma, raqobat jabrdiydalari bo'lmish begunohn insonlar bor xolos. Urush har ikki tomon uchun ham vayronagarchilik, o'lim, judolik, musibat, tandagi, qalblardagi jarohat, daxshatli fojia!

O'tkir Hoshimov afg'on urushiga borib halok bo'lib kelayotgan yigitlar, ham jismonan sog'lom qaytganlari ruhan kasalmand bo'lib qolganini "Tushda kechgan umrlar"

romaniga Rustamni bosh obraz sifatida olib kirishga asos bo'ldi. Pokiza o'yli, rost so'zli, ezgu amalli Rustamning xatti-harakatlari, kechinmalari kitobxonni o'ziga rom qiladi. Uning o'z quroldoshlari Temur va Hayriddinga munosabatida, Shaxnozaga muhabbatida, onasini ayashlarida, otasi uchun kuyinishlarida ulkan insoniy samimiyat bor. U ichdan marifatli odam. Asarda olamning butun alamli jihatlari Rustam taqdiri orqali tasvirlangan deyish mumkin. Asarni tub ildizi urushdan oldingi qatag'on yillari bilan boshlanadi.

Romandagi Komissar obrazi orqali so'nggi ellik yil ichida yuz bergan zolimliklar namoyon bo'ladi. O'tkir Hoshimov 20-yillar adabiyotida ko'klarga ko'tarilgan Komissar – hukumat va partiyaning suyangan tog'ini salbiy tip sifatida talqin etdi. Komissar xarakterida sho'ro tuzumi tarbiyalagan barcha xususiyatlar aks etgan. Soat G'aniyevich millat degan tushunchani tan olmaydi. Iymonli, e'tiqodli odamlar – uning raqiblari. U har bir gap so'zida diniy odamni haqorat qilishga tayyor. “Yuz foiz hammadan, hatto o'zining xotinida, bolasidan gumon qilmaydigan odamdan haqiqiy chekist chiqmaydi!” – bu Komissarning asosiy yashash qoidalaridan biri ¹ 80-yillarda o'zbek millati boshiga tushgan falokat - “o'zbeklar ishi” deb atalmish qatag'onni yagona shu Komissar, uning timsolida komissarlar quvonch bilan kutib oladi. U o'zining davr-davroni qaytib kelgandek quvonib ketadi. Adib Komissarning bolaligini ham ko'rsatadi, bolaligidagi xatti-harakatlari ham zolimona bo'lganligini tasvirlaydi. U Komissarni goh suvga cho'kib ketayotganda ham yomonligini shumtaka sifatida, goh arzimas bir bahona bilan odamlarni qamoqqa olishini tasvirlaydi va natija o'laroq ichini fasod boylagan Komissarning yaxlit harakteri ko'z oldimizda gavdalanadi. Garchi adibning maqsadi o'sha daxshatli “o'zbeklar ishi” deb atalgan qatag'onni mo'ljal qilgan bo'lsa-da, Komissar tipik obrazi orqali butun boshli tuzumning zo'ravonlik asosiga qurilganini ochib beradi.

O'tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romani bayon usuli bilan ham boshqa asarlardan ajralib turadi. Asar voqealari odatdagi romanlar singari bayonchi –roviy tilidan emas, har bir qahramonning o'z tilidan bayon qilinadi. Bitta voqea turli kishilar tomonidan turlicha ko'rinishda talqin etiladi. Bu narsa modernizm adabiyotida “ong oqimi” deb ataladi. “Ong oqimi inson ruhiyatida kechuvchi jarayonlarni bevosita, ular haqiqatda

1. Abdug'afur Rasulov. Ardoqli adib. Sharq nashriyoti, Toshkent 2011. 113-bet.

qanday kechsa, o‘shanday tasvirlash² usuli bo‘lib, unda o‘y-fikrlar, xis-tuyg‘ular bir-biri bilan almashinib turadi. Yozuvchi o‘z oldiga juda og‘ir vazifani qo‘ygan. Asar voqealarini har bir qahramon dunyoqarashi bilan ifodalash uchun yozuvchi ularning dunyosiga yanada chuqurroq kirishi, o‘zini ular o‘rnida tasavvur qila olishi lozim. Asar bir nechta personajlar tilidan hikoya qilinadi. Rustamning kundaligi, komissar Soat G‘aniev, Qurbonoy xola, Grisha, Rustamning akasi, ba’zi o‘rinlarda otasi roviyga aylanadi. Bu usulning afzallik tomoni shundaki, unda har bir personajning dunyosi to‘la ochiladi, obrazlar butun qiyofasi bilan kitobxon ko‘z o‘ngida gavdalanadi. Bu esa yozuvchi badiiy niyati to‘la amalga oshirishini ta’minlaydi. O‘.Hoshimov romanda introspektsiya usuli (nuqtai nazar notekisligi, rivoya mavqei o‘zgaruvchanligi)dan samarali foydalanadi. Mavjud adabiy talqinda intizom yaxlitligi ko‘zga tashlansa-da, tafsilotlararo keskin tafovutlar badiiy mohiyat ko‘pqatlamligini belgilaydi. Muallif muhokamasida epik “men”i tez-tez qahramon «men”i bilan to‘qnashadi. Ularni bir-biriga nisbatan daxlsiz rivojlantira olgan adib mo‘jaz yaxlitlik yaratadi. Nuqtai nazarlararo ziddiyat voqelik shiddatini oshirishdan qahramon xarakterini baholashga ko‘chadi. Asar syujet chizig‘i birdan o‘tmishga qarab rivojlanib ketishi, unda qo‘llanilgan afsonalarda o‘tmish emas, bugun va kelajak ifodalanishi, o‘ng bilan tush ta’sirining qorishiq xolda kelishi, har bir qahramonning ichki dunyosini, inson qalbini mukammal chizib tasvirlanganini ko‘ramiz. Yozuvchi tomonidan qo‘llanilgan har bir detal asarning asosiy maqsadini ochishga xizmat qilgan. Masalan, romanda bir o‘rinda kapaklar bilan bog‘liq detal qo‘llanilgan:

“Oyim kapalakni gapirdimi? Qiziq...uyga kapalak kirib qopti. Mittigina. Qanotlari ko‘kimtir. Unsiz tipirchilab u devorga uriladi, bu devorga uriladi. Ana! Qanotlarini jonholatda silki, uchib bordi-da, darpardaga qo‘ndi. Xudo bilsin, ertalabdan beri yorug‘ dunyoga chiqib ketish ilinjida pitirlayverib holdan toygandir... Sinchiklab kuzatib turdim. Bildimki, kapalak nur shu yerdan tushayotganini sezib turibdi. U yoqda tashqarida o‘ftob bor. Erkinlik bor...toza havo...gulzorlar... Sho‘rlik! Bilmaydiki, basharti biron insofli odam deylik, men, pardani bir chetga suribyo‘l ochib berganim taqdirda ham, kapaklar baribir ozodlikka chiqolmaydi. Deraza yopiq... tashqarida yorug‘ olam ko‘rinib turadi. Ammo

² Qurunov D., Mamajonov Z., SHERALIEVA M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. Toshkent, Akademnashr, 2013 yil, 209-bet

derazadan tushayotgan nur – qalbaki narsa... o‘rtada to‘siq bor. Hammasi–yolg‘on! Hammasi – aldov! Nurli kelajak deb odamlarni aldash mumkin–ku! Sen kim bo‘psan, birodar! Oddiygina kapalaksan, xolos!¹”. Ko‘rinib turibdiki, yozuvchi tomonidan qo‘llanilgan kapalak bilan bog‘liq detal ayni chog‘da Rustamning hayotiga ham dahldor. U ham erkinli, nurga intiladi. Haqiqatni qaror toptirmoqchi bo‘ladi. Lekin u yashab turgan tuzumning temir iskanjasi bunga imkon bermaydi. O‘tkir Hoshimov asarda urush tasviri va ko‘lamini asta-sekin rivojlantirib boradi. Qahramonlar ruhiyatiga urush singib fojialarga befarq bo‘lib qolgan qahramonni ham shunday tasvirlarni voqealar girdobiga tashlaydiki ular o‘zini yo‘qotib qo‘yish darajasida ruhiy zo‘riqishni boshdan kechiradi. Adib “o‘zbeklar ishi” asoslarini ochish uchun ham to‘rtta davrni ham qamrab oladi: o‘tgan asrning 30-yillaridagi qatag‘on, urush yillaridagi SMERSh davri, urushdan keying qatag‘on, afg‘on urushi. Ana shu to‘rtta davr voqealarining tasviri, to‘g‘rirog‘i, to‘rtta davrdan olingan yaxlit epizodlar “o‘zbeklar ishi”ning kelib chiqishiga asos bo‘lganligini dalillar bilan badiiy bo‘yoqlarda ko‘rsatadi. Romanning anchagina boblarida afg‘on urushi tasvirlanadi. Adib bu adolatsiz urushning butun fojiasini, g‘ayriinsoniyligini ro‘y-rost tasvirlaydi. Mina portlaganda Qo‘li bir tomonga, boshi bir tomonga uchib ketgan yigitning jon taslim qilishi, yurtini sog‘ingan askarning nuqul o‘limni tush ko‘rishi, himoyasiz afg‘on qishloqlarining kuli ko‘kka sovirilishi manzaralari o‘quvchi qalbini larzaga soladi.¹ O‘tkir Hoshimov romanda Afg‘on qishloqlaridagi uylarni tasvirlaganda qabrlarga o‘xshatadi. Qishloqdagi begunoh odamlar halok bo‘layotganligini yosh bolalar yetim bo‘lib qolayotganligini, bunga esa aybdor insonni topish kitobxonni hukmiga havola bo‘lsada, Rustam o‘zini aybdor sanaydi. Qonli manzaralar qarshisida o‘yga toladi. Bu urush xalqlarga faqat kulfat olib kelishi mumkinligini anglab yetgandi. Biroq u jonini saqlash uchun qon to‘kishi shart edi, aks holda uning o‘zi qurbon bo‘lar edi. U begunoh afg‘on ayolini otib qo‘yganda, qanchalar gunohga botganini anglaydi. Yozuvchi fojialarning ildizlari chuqur, hamma gap mustabid tuzumning mohiyatida ekanini ochib

¹ Hoshimov O‘. Tanlangan asarlar:4-jild: Tushda kechgan umrlar: Roman, qissa, hajviyalar, hikoyalar, tarjimalar, o‘ylar. – T.: Sharq, 2011 yil. 181-bet.

¹ Said Ahmad. Qo‘rqinchli tushlar. Xalq so‘zi, 1996.

tashlaydi. Asarning yana bir o‘rnida yozuvchi o‘z uslubiga xos chiroyli o‘xshatishlardan birini qo‘llaydi:

“Hovlida hamon musicha kukuvlaydi. Yozning sukunatini yanayam chuqurlashtirishga ahd qilgandek, osoyishta va horg‘i xonish qiladi. O‘zbekning o‘zideki sodda, beozor... beozorligi uchun duch kelga daydi mushukka yem bo‘ladigan qushcha...”²

bu kabi obrazli fikrlardan yana biri komissarining o‘ziga o‘xshamagan o‘g‘li – jurnalist, Mauzer Soatovich tildan “paxta ishi”, “o‘zbek ishi” deb nom olgan kompaniyaning mohiyatini ochib beruvchi monologida namoyon bo‘ladi:

– *Qo‘shib yozish hamma joyda bo‘lgan. Aybni esa kelb-kelib o‘zbekka yopishtirishdi. Sababi shuki, armaniga osilsa, o‘sha kuni armani ko‘chaga shior ko‘tarib chiqadi. “Arman xalqidan qo‘lingni tort”, deydi. Gurjiga tashlansa, gurji ko‘chaga chiqadi. “Nega xalqni haqorat qilasan?” deydi. Sen bilan biz – o‘zbekmiz. Bittamizni bo‘g‘izlasa, ikkinchimiz me‘rayib turamiz. Navbat o‘zimizga yetgandagina, qo‘yga o‘xshab ma‘raymiz¹.*

Yozuvchi asarda bevosita asarning nomlanishi bilan bog‘liq holda tush motivlaridan juda unumli, o‘z o‘rnida foydalana olgan. U bo‘lg‘usi voqealarni tafsilotlari bilan aytmaydi, balki shu joyda tush epizodlaridan foydalanadi. Rustam ko‘rgan tushi orqali o‘quvchi uning otasi nohaq ayblanayotganligini anglab yetadi.

“Xosiyatsiz tush ko‘rdim. Otam hovlidagi so‘rida yotganmish. Tagida ko‘rpacha ham yo‘q, quruq taxta ustida yotibdi (qamoqxonalardagi kabi-K.Sh). Dada ko‘rpacha solib beray desam, indamaydi. Nuqul yig‘laydi. Dadamning yig‘lashini hech ko‘rgan emasdim. Qo‘rqib ketibman. Yoniga yugurib borsam, dadam g‘oyib bo‘lib qopti”².

Shu o‘rinda yana bir tush epizodiga diqqatimizni jalb qilsak:

“Ilang-bilang yo‘l emish. Bir tomon qumli cho‘l. Bir tomon- “zelyonka”. “Zelyonka”dan o‘q otilayotganmish. Qiziq, avtomat tovushi kelmasmish-da, yonimdan hushtak chalib o‘tayotgan o‘qlar ovozini aniq eshitarmishman. “Zelyonka”ga otay desam,

² Hoshimiov O‘. Tanlangan asarlar:4-jild: Tushda kechgan umrlar: Roman, qissa, hajviyalar, hikoyalar, tarjimalar, o‘ylar. – T.: Sharq, 2011 yil. 180-bet.

¹ Hoshimov O‘. Saylanma: 2 jildlik. 1-j. T.; “Sharq”, 1998, 497

² O‘sha asar,607-6.

avtomatim yo‘q. Qochay desam, pana joy ko‘rinmaydi. Bir bo‘yimcha o‘zimni yerga otibman... Bir mahal katta yo‘ldan BMP yelib keldi. Qarasam, yonimdan shitob bilan o‘tib ketyapti. “Olib ketinglar, meni olib ketinglar!” dedim sapchib turib. BMP to‘xtamadi. “Obket! –dedim baqirib.-Obket meni!” BMP to‘xtadi. yetib borsam, Xayriddin qo‘l cho‘zib turibdi. “Chiqing jo‘ra, chiqing tezroq!” dedi. BMP ga tortib chiqardi”.⁹

O‘zbek xalqida o‘lgan odam biror narsa olib ketsa yoki biror kishini yetaklab ketsa, u ham o‘ladi, degan tush ta’biri bor. Yuqorida berilgan tush orqali Rustamning o‘lishi aniq aytilmasa-da, bunga ishora berib ketiladi. Rustamning o‘lishi Shahnozaning tushida ham ayon bo‘ladi. U Rustam o‘lgan kundan bir kun avval oilaviy mojaro tufayli ayasinikiga ketib qoladi. Shu kuni u tush ko‘radi.

“Daryo emish... Yo‘q, daryomas, anhormish. Gagarin bog‘idagi anhor. O‘zimizning skameykada, o‘zimizning na’matak tagida o‘tirgan emishman. Qarasam, suvning u betida Rustam akam turibdilar. Kulib turibdilar, kel, deb imlarmishlar. “Suzishni bilmayman-ku!” desam, kiyimlarini yechmay, anhorga kalla tashlabdilar... Munday qarasam... Qarasam...

-Qarasam, anhorda suv emas, suv emas... qon oqayotganmish... Rustam aka qon ichida oqib ketibdilar... ”¹ Adib Shaxnozaning mazkur tushi orqali Rustam hayotida ro‘y beradigan qonli voqelarga ishora qiladi. Ko‘rinib turibdiki, yozuvchi tomonidan qo‘llangan har bir badiiy tasvir vositasi, asarni bayon etish usuli, syujetning qay tarzda uyushtirilishi, personajlarning o‘ziga xos tarzda tasvirlanishi bir narsaga– yozuvchining badiiy niyati, asarning asosiy konsepsiyasini yuzaga chiqarishga xizmat qilgan. O‘tkir Hoshimov o‘zbek xalqini chinakam farzandi sifatida millatimiz boshiga tushgan og‘ir fojiani ildizi bilan ochib bergan. O‘z qalbini og‘ritgan, xalqimizning og‘riqli nuqtalari xususida mushohada yuritgan. Eng muhimi, buni mahorat bilan uddalagan.

Xulosa

XX asr o‘zbek nasrining ko‘zga ko‘ringan ijodkorlaridan bo‘lgan O‘tkir Hoshimov so‘zni san’at darajasiga olib chiqqan, uning har bir qa’tidan yangilik, badiiy yuksaklik

¹ Hoshimov O‘. Saylanma: 2 jildlik. 1-j. T. “Sharq”, 1998, 646-647-b.

axtargan va ana shu yuksaklikni ijod o‘zagi deb bilgan yozuvchidir. Adib ijodini o‘rganish, yozuvchining o‘ziga xos uslubi va badiiy mahoratini, asar syujeti, obrazlar tizimi, yozuvchi uslubi, mahorati kabi masalalarni tadqiq etish bitiruv – malakaviy ishimiz oldiga qo‘yilgan bosh vazifa bo‘lib, ular uch asosiy bob asosida o‘rganildi. O‘tkir Hoshimovning „Tushda kechgan umrlar“ romanini badiiyatini kengroq batafsilroq yoritib moboynida xalqimiz boshiga tushgan o‘zbek xalqini badnom qiluvchi «paxta ishi», «o‘zbek ishi» degan qatag‘on xo‘lu quruqni baravar yondirgan olov ekani, markazdan kelgan g‘dlyanchilar o‘zlariga berilgan “cheklanmagan huquq”dan to‘liq foydalanib, minglab oilalarni baxtiqaro qilgani, Afg‘on urushining dahshatlari, fojialari xususida keng tasavvur xosil qilish imkonini beradi.

“Tushda kechgan umrlar” romani badiiyati” deb nom olgan mazkur bitiruv - malakaviy ishi quydagi rejalar asosida yoritildi:

“Tushda kechgan umrlar” romanida ijtimoiy voqelikning badiiy talqini” deb nom olgan birinchi bobda romanga asos bo‘lgan 80-yillar o‘rtalaridagi ijtimoiy muhit, uning adolatsizliklari, afg‘on urushi balosi, «o‘zbek ishi”, «paxta ishi” kabi kompaniyalarning xalqimiz boshiga solgan ommaviy qatag‘onlari va ularning dahshatlari xususida so‘z yuritilgan.

“Romanda davr kishilari ruhiyati tasviri” deb nom olgan ikkinchi bobda esa, psixologik-ruhiy tasvir tushunchasi ostida adabiy qahramonlarning ruhiy olami, ichki dunyosi, orzu-o‘ylari, kechinmalari, kayfiyatlari hamda intilishlarini yuksak badiiylik asosida tasvirlash san’ati tahlil etildi. Qahramon xarakteriga xos xislatlarning, ruhiy olamining qay holda, qay vaziyatda tasvir etilish ko‘rsatib berildi. Psixologik tasvirning chuqur imkoniyatlari «Tushda kechgan umrlar” misolida o‘rganildi.

“Tushda kechgan umrlar” romanining syujet, obraz, uslub xususiyatlari” nomli uchinchi bobda yozuvchi badiiy niyatini amalga oshirishda eng muhim element bo‘lgan asarning syujeti, roman voqealarini uyushtiruvchi syujet elementlari, romanda yaratilgan obrazlarning o‘ziga xos qirralari, yozuvchi uslubi va mahoratini belgilovchi omillarga e’tibor qaratildi.

Bitiruv malakaviy ishining bosh maqsadidan kelib chiqib, yozuvchining badiiy tafakkurimizni boyitgan tasavvurimizda o‘ziga xos burilish yasagan “Tushda kechgan

umrlar” romanida ijtimoiy voqelikni aks ettirishdagi badiiy mahorati, qahramonlar shaxsiyatini ochishdagi o‘ziga xos uslubi tadqiq etildi. Bitiruv-malakaviy ishi o‘z oldiga qo‘ygan quydagi vazifalarni bajardi:

1. Romanda tasvirlangan davr ijtimoiy muhitini o‘rganildi.
 2. Romanning badiiy xususiyatlarini tekshirildi.
 3. Roman qahramonlari ruhiyati ochildi va ulardagi o‘ziga xosliklarni aniqlandi.
 8. Romanning syujeti, obraz va uslub xususiyatlari teshirildi.
 9. Adib ijodiy uslubning o‘ziga xosligini aniqlandi.
- Bitiruv-malakaviy ishi yuzasidan quydagi xulosalarga kelindi:
10. “Tushda kechgan umrlar” romanida 80-yillar o‘rtalarida O‘zbekistonda yuzaga kelgan ijtimoiy vaziyat yoritilgan. Afg‘on urushining asl maqsadi va mantiqsizligi, minglab yosh yigitlarning umriga zomin bo‘lganligi, ruhiyatini izdan chiqarganligi badiiy ifodasini topgan.
 11. O‘tkir Hoshimov bosh qahramonning otasi boshiga tugshan ko‘rgiliklar misolida “paxta ishi”, «o‘zbek ishi” kompaniyasining asl qiyofasini ochishga muvaffaq bo‘lgan.
 12. Asarda har bir qahramon o‘z oldiga qo‘yilgan badiiy vazifasini bajargan.
 13. Roman qahramonlari Rustam, Komissar, Qurbonoy xola, Rustamning otasi, Shahnoza, Grisha, Xayriddin, Nazira, Mauzer, Mels ruhiyati, dunyosi psixologik asoslangan. Har bir obraz ishonarli ekani bilan va o‘z missiyasini ado etishi bilan e’tiborga loyiq.
 14. Asar syujeti retrospektiv usul bilan berilgan va har bir Rustam, Komissar, Qurbonoy xola, Grisha kabi qahramonlar o‘z syujet liniyasiga ega.
 15. Muallif modernizm adabiyotiga xos “ong oqimi” uslubidan samarali foydalangan. Voqelik bir necha personajlar tilidan hikoya qilinadi.
 16. Asarda qo‘llanilgan detallar muallif badiiy niyatini, asarning asosiy g‘oyasini ochishga xizmat qilgan.

Fikrimizni yozuvchining so‘zlari bilan tugallaymiz. “Chinakam badiiy asar yaratish uchun esa odamlarni hayajonga soladigan, har gal takror o‘qiganda ko‘ngilga zavq bera

oladigan asar yaratish uchun eng avvalo Hudo bergan talant iste'dod kerak". O'zbek xalqining sevimli yozuvchi O'tkir Hoshimovning bu gapini, adibning o'z hayoti va ijodiga nisbatan ham qo'llash mumkin. Yozuvchi asarlarida favqulotda bir gap aytishga, kutilmagan syujetlar, voqealarning shiddatli rivoji bilan o'quvchilarni lol qoldirishga intilmaydi. U dunyoni o'zbek bo'lib ko'radi, qabul qiladi va o'zbek sifatida bayon etadi. Ravon ifoda, jonli til, samimiy bayon va o'zbekgagina xos xususiyatlarining mehrligi, haqqoniy ifodasi kitobxonni o'ziga rom etadi, o'zbek xalqiga muhabbatini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

I

- 1.Mirziyoyev SH. Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi. // Xalq so'zi, - 2016 yil 16- iyun.
- 2.Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar.-T.: O'zbekiston, 2000.

II

- 3.Adabiy turlar va janrlar. 2 jildlik. 1 jild. Epos. -T.: Fan, 1991.
- 4.T.Boboyev.Adabiyotshunoslik asoslari.-T.,O'zbekiston. 2002-yil.
- 5.Duysenbayev O. «O'tkir Hoshimov ijodida ona obrazi» f.f.n.diss. – T: 2011
- 6.Duysenboyev O. “O'tkir Hoshimov asarlarida xarakter drammatizmi”: Adabiyotshunoslik// Til va adabiyot ta'limi, 2007
- 7.Hamdamiy U. Badiiy tafakkur tadriji. –T.: Yangi asr avlodi
- 8.Imomkarimova M. «O'tkir Hoshimov asarlarida milliy qadriyatlar talqini» f.f.n. diss. – T,2004
- 9.Jumaboyeva J. XX asr o'zbek she'riyatida psixologik tasvir mahorati. DDA. – Toshkent: 2000
- 10.Karimova V. Ijtimoiy psixologiya asoslari.-T.,-1994.
- 11.Nazarov B. Davr va qahramon// O'zbek adabiy tanqidchiligi. – T:
- 12.Normatov U. Umidbaxsh tamoyillar.-T: Ma'naviyat, 2000.

13. Normatov U. Nasrimiz ufqlari.-T: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1974.
14. N. Hotamov. B. Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1989.
15. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. Andijon, Hayot, 2002.
16. Qozoqboy Yo'ldoshev. Yoniq so'z, -T.; 2006.
17. Q. Qahramonov. Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari. –T., 2009-yil.
18. Rasulov A. “Ardoqli adib”. – Tosh: Sharq, 2001
19. Rasulov A. Badiiylik- bezavol yangilik. – T: Sharq, 2007
20. Sulton I. Adabiyot nazariyasi.-T.: O'qituvchi, 2005
21. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq me'rosi nashriyoti. 2004
22. Umurov H. Adabiyot nazariyasi. – T: Sharq, 2002
23. Xoldorov D. “ Ijod mohiyati – uslub xosiyati” – T: Turon zamin ziyo, 2017
24. O' Hoshimov. Tanlangan asarlar IV. Roman, qissa, hikoyalar, hajviyalar, tarjimalar, o'ylar. – T: Sharq, 2011
25. O' Hooshimov. “Tushda kechgan umrlar” romani. G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.- T: 2002
26. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. –T.: Sharq, 2004

III

27. Hoshimov O'. Saylanma: 2 jildlik. 1-j.-T.: Sharq, 1998.
27. Jo'raqulov U. Nazariy poetika asoslari. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2015 yil,

IV

Internet manbalar

w.w.w. ziyonet uz.

w.w.w. literature.uz.

w.w.w zyouz.com

1. Normatov U. “ Nasrdagi shoir” nomli maqolasi. (O‘tkir Hoshimov tavalludining 75 yilligiga) Til va adabiyot ta’limi. 2016-yil. 5-son.

2. Said Ahmad. “ Qo‘rqinchli tushlar” Xalq so‘zi. 1996.